

МИРОСЛАВ ІРЧАН

ВИБРАНІ ТВОРИ

В ДВОХ
ТОМАХ



ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КИЇВ—1958

МИРОСЛАВ ІРЧАН

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ
ПЕРШИЙ



ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КИЇВ—1958

*Упорядкування, підготовка текстів,
вступна стаття та примітки
кандидата філологічних наук
Л. М. НОВИЧЕНКА*



МИРОСЛАВ ІРЧАН

Ім'я Мирослава Ірчана (літературний псевдонім Андрія Бабюка) нині мало що говорить читачеві молодшого і навіть середнього покоління. Проте в 20-х і на початку 30-х років твори Ірчана користувались неабиякою популярністю на Радянській Україні і серед українського трудового населення за рубежом — насамперед в Канаді, де один час жив письменник. Якщо талановита проза М. Ірчана була порівняно менш відома, то його п'єси — «Родина щіткарів», «Підземна Галичина», «Радій» — з незмінним успіхом йшли на сценах багатьох професійних і самодіяльних театрів.

Життєва і літературна доля М. Ірчана склалась так, що в його особі поєднались радянський письменник, співець боротьби за перемогу Жовтня, і видатний боєць революційної української літератури за рубежом. Якщо додати до цього, що в його художній творчості досить широко відбилися розмаїті враження і спостереження, здобуті письменником в різних життєвих середовищах — в старій Галичині, в Радянському Союзі і далекій Канаді, — то можна зрозуміти, яку своєрідну і цікаву постать має в особі Мирослава Ірчана українська радянська література.

Почавши писати в роки імперіалістичної війни, М. Ірчан як письменник був по суті сформований Великою Жовтневою соціалістичною революцією. «...Соціальна революція і вогонь класової боротьби, до яких я йшов довго і вперто, відродили мене»¹, писав він згодом, згадуючи пройдений шлях. Вся творчість письменника після переломного в його житті 1920 року була віддана боротьбі за торжество великих ідей Жовтня.

¹ Мирослав Ірчан, Матвій Шавала. Американські оповідання. «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1931, стор. 8.

Народився Мирослав Ірчан — Андрій Дмитрович Бабюк — 14 липня 1897¹ року в с. П'ядки Коломийського повіту. Батько його один час служив наймитом у багатого попа Войнаровського, потім був сільським писарем. При всіх нестатках, яких зазнавала сім'я, батько затявся вивчити дітей («я панам воду носитиму, а в школу вас пошлю»).

Майбутній письменник учився в сільській школі, потім у Коломийській гімназії.

Вже з восьми років хлопець почав писати вірші. Цікаво, що то були спроби перекласти на коломийковий лад трагічні листи, які надходили від переселенців з Канади і Америки,— ті листи частенько читав неписьменним односельчанам батько М. Ірчана:

Ой, не їдьте в Манітобу,
В Манітобі зле,
Хто поїде, той припише,
Що біда 'го гне...

Потім пішли наївні дитячі спроби виставляти для сільської публіки «кумедії» (за згадками від прочитаних або бачених на коломийській сцені п'єс). В 10 чи 11 років син Дмитра Бабюка уже написав і спробував надіслати на літературний конкурс у Львів драматичні сцени під назвою «Війт», але оскільки на марки не вистачило двох сотиків,— сцени довелося розіграти перед хлопцями на пастивні...

Ми небагато знаємо подробиць про роки навчання М. Ірчана в старших класах гімназії в Коломиї, а потім у Львові. Сам письменник у своїх автобіографічних свідченнях неодноразово говорив про тяжку ідейну задуху, в якій проходила його гімназична юність. Українську молодь тут «виховували» в націоналістичному і шовіністичному дусі. Твори передової, революційної літератури, особливо російської, ховались від учнів за сімома замками.

Разом з сміливішими, чеснішими умами молодий Ірчан шукав чогось світлішого, чогось кращого... Під час навчання у Львові він працював у робітничому товаристві, щонеділі влаштовуючи театральні вистави для робітників у якійсь обідраній комірчині.

Залюбленому в літературу й театр мрійникові з Покуття було 18 років, коли почалася перша світова війна. Хвиля шовіністично-

¹ В деяких автобіографічних документах письменник подавав і іншу дату свого народження — 1896 рік. Плутанина пояснювалась неправильним записом віку молодого Ірчана при вступі його до війська.

го чаду досить широко захопила дрібнобуржуазну учнівську молодь, виховану в душі твердолобого цісарського «патріотизму» та облудної «романтики» українського націоналізму. Не обминула вона і Андрія Бабюка, дарма, що він за своїм соціальним походженням, за своїми прагненнями і симпатіями був, по суті, білою вороною серед цієї молоді. Коли вірні прислужники австрійської монархії — верховоди українських буржуазно-націоналістичних партій та організацій — оголосили запис добровольців до легіону «Українських січових стрільців», записався і він. Записався, бо «хто не йшов у стрільці, того вважали боягузом, недотепою, маминим сянком, навіть зрадником українського народу...»¹

Насправді ж створення «українського січового стрілетства» було одним з найогидніших зрадницьких актів галицької націоналістичної буржуазії, що з усіх сил вислужувалась перед «найяснішим цісарем». Буржуазні націоналісти гнали облудену ними молодь на злочинну війну проти її ж рідних братів — українців та росіян, — на війну заради того, щоб відірвати Україну від Росії і віддати її в австро-німецьке ярмо. Провідники так званої «Спілки визволення України», що організовували загони «січових стрільців», були штатними агентами австрійської та німецької розвідок, і вся їхня «діяльність» спрямовувалась з відповідних військових штабів. Ось за чію брудну справу мусили класти свої голови Андрій Бабюк та подібні до нього облудені юнаки, що пішли в «усусуси» слідом за сотнями куркульських і попівських синків!

В «усусусах» М. Ірчан вступив до галицької радикальної партії, яка в числі своїх засновників мала видатного революціонера-демократа Івана Франка, але на той час перетворилася в звичайну буржуазно-націоналістичну партію. Проте події війни досить швидко витверезили юнака. Не тільки він, але й багато з його товаришів побачили, що «українські січові стрільці», які за твердженням офіційної пропаганди мали «визволяти» Україну з кайданів царизму, є нічим іншим, як гарматним м'ясом австро-німецького імперіалізму. Пізніше, згадуючи про ганебну роль, яка приділялась у планах цісарських політиків «українському легіонові», письменник з гіркотою і гнівом називав його «ширим подарунком української галицької буржуазії австро-німецькому імперіалізму», фактичним «чужинецьким легіоном» центральних імперіалістичних держав. Так воно, звичайно, й було.

Свідомість страшної помилки, зробленої в житті, посилювали картини жорстоких розправ австрійців та мадярів над україн-

¹ М. Мирослав Ірчан, В бур'янах Друге переглянене видання. В-во «Західна Україна», Харків—Київ, 1931, стор 95.

ським населенням, масово запідозрюваним у «русофільських» настроях. Звірства австро-мадьярських «захисників України» М. Ірчанові доводилось спостерігати мало не в кожному селі. В одних тільки Франкових Нагуевичах він побачив 30 селян та бориславських робітників, повішених над шляхом,— з одними й тими ж табличками на грудях: «Рус» або «Шпигун».

З ненависті до імпералістичної війни, з глибокого обридження нею зродилися і перші друквані твори М. Ірчана. Були це речі, писані «першими краплями крові з глибоко зраненого юного серця», як говорив пізніше про них сам письменник. За першим нарисом, вміщеним в одній з віденських газет в жовтні 1914 року, пішли численні фейлетони і вірші, друквані в літографованому сатиричному журналі стрільців «Самохотник». Пізніше, в своїх записках «У бур'янах», письменник по пам'яті цитував поширені серед стрільців в'їдливі сатиричні пісеньки, в яких гірко і влучно висміювалась брудна комедія з «українським легіоном»,— можливо, що автором деяких з них був сам М. Ірчан.

В кінці березня 1918 р. М. Ірчан разом з окупаційними австрійськими військами потрапляє на наддніпрянську Україну. В Вапнярці він робить спробу дезертирувати з армії і, передягнувшись в цивільне, їде до Києва, де сподівається зв'язатись з революційними організаціями. Але потрапивши до Києва, де тоді лютували гетьманська «варта» і німецька жандармерія, М. Ірчан не зумів знайти зв'язків з робітничим, справді революційним середовищем. «Розчарувався,— пише він в автобіографічних нотатках,— бо попав знову в вузьке національне оточення, що хоч називало себе революційним і соціалістичним, на ділі ж майже нічим не відрізнялось від колишніх моїх учителів в Галичині. Тому за недовгий час я повернув назад в армію»¹.

Пізніше він якийсь час був перекладачем при штабі австро-мадьярської бригади, що стояла в м. Брацлаві на Поділлі. Тут йому довелось багато надивитись на звірства окупантів та їх буржуазно-націоналістичних поспіак — і водночас бачити переможне розгортання народної війни проти окупантів.

Потім — події в Галичині: революційна боротьба трудящих, створення буржуазними націоналістами опереткової ЗУНР («Західно-українська народна республіка»), загарбницький напад польської шляхти на галицькі землі, розвал «зуїрівської» крамнички (бо вся ця «держжава», як добре показав М. Ірчан у своїх записках

¹ Письменник самий про себе. В кн. «Мирослав Ірчан, Матвій Шавала. Американські оповідання». «Молодий більшовик», Харків—Одеса, 1931, стор. 5.

«В бур'янах», була заснована на цинічній торгівлі добром, землею і самою долею народу). Білополяки відтісняють галицьку армію за Збруч. Тут верховоди буржуазних націоналістів на чолі з «диктатором» Петрушевичем dokonують одна за одною нові зради: продають галицьку армію спочатку Петлюрі, а потім Денікіну. Обдурені брехливим гаслом «Через Київ на Львів», стрілецькі частини б'ються проти Червоної Армії. Але якщо контрреволюційне стрілецьке офіцерство робило це свідомо, керуючись своїми класовими інтересами, то рядові стрільці воювали здебільшого з-під дула офіцерських пістолетів, зовсім не бажаючи воювати проти революційних робітників і селян України та Росії.

В безвихідному для галицьких частин становищі, коли перед ними стояла дилема — або рятуватися втечею в Румунію, або бути полоненими Червоною Армією, стрілецька маса знайшла єдино-вірний вихід, ухваливши перейти на бік радянських військ і разом з ними боротися проти контрреволюції та інтервентів.

Згадуючи про ті бурхливі дні, М. Ірчан так характеризував внутрішню боротьбу в середовищі галицьких стрільців:

«В цьому періоді галицька армія різко поділилася на два табори» стрільців і офіцерів. Стрільці станули на більшовицькій платформі, офіцери держалися давньої орієнтації і... агітували між стрільцями проти Червоної Армії»¹.

Контрреволюційні настрої офіцерства і певної частини рядових стрільців — синків галицького куркульства і міщанства — зіграли фатальну роль всього через півтора місяці. В обстановці напружених боїв з білополяками в кінці квітня 1920 року дві галицькі бригади ганебно зрадили Червону Армію і передалися на бік воєнної бригади. Але перша бригада — саме та, в складі якої були М. Ірчан, його друг і односелець Ст. Мельничук та багато інших товаришів, що стали відомими пізніше як стійкі комуністи, — лишилася до кінця вірною Радянській владі. Потрапивши в оточення і втративши в тяжких боях 45% особового складу, ці «червоні усусуси», як вони тоді називалися, пробивалися до радянських військ і як червоний галицький полк наступали згодом на Львів, визволяючи від окупантів рідну галицьку землю... Цей полк, писав згодом М. Ірчан, «виповнив своє завдання найкраще, бо виховав кілька сот свідомих борців Революції, а між ними і безсмертну трійку: тов. Цепка Івана, тов. Мельничука Степана і тов. Шеремету Петра»².

1920—21 роки в біографії М. Ірчана — це роки, коли, пережив-

¹ М. Ірчан, Трагедія Першого Травня. Спомини з горожанської війни на Україні. «Молот», Нью-Йорк, 1923, стор. 25.

² Там же, стор. 33.

ши гострі внутрішні злами, він почав по-новому дивитись на світ.

«Я особисто сприйняв новий світ, Червону Армію і Радянську владу з безмірним юнацьким захопленням», писав він у своєму творі «В бур'янах». Особливо глибоко западають в свідомість М. Ірчана ідеї бойового пролетарського інтернаціоналізму, дружби трудящих всіх націй. Всі роздуми й міркування письменника на цю тему осяяні радістю визволення від націоналістичної задухи, в якій його тримали стільки років радістю приходу до нових, справді величних ідеалів. «Зараз мені гарно, щасливо, якось свіжо, все по-новому... Чому мені рідний червоноармієць, що сам десь з Московської губернії, чому рідний червоноармієць єврей, поляк, латиш, мадьяр? Почуваю, що це мої найближчі товариші, і дивуюся, що ще не так давно міг я думати інакше... Значить — одні і ті ж самі інтереси. Чи інтереси нації, як нас вчили по тому боці барикад? Ні. Тепер розумію, і знаю, і радію цим пізнанням: інтереси класу!»

У березні 1920 року М. Ірчан вступив до лав Комуністичної партії (більшовиків) України.

Глибоке сприйняття нових, революційних ідей допомогло М. Ірчанові стійко витримати всі злигодні й небезпеки двох ворожих оточень (квітень—травень і червень 1920 р.), які він згодом описав у двох своїх книгах — «Трагедія Першого Травня» і «В бур'янах».

В частинах Червоної Армії — спочатку в першій галицькій бригаді, потім в 44 дивізії XII армії М. Ірчан був помічником начальника бригади, начальником оргінструкторського відділу бригади, працівником політвідділу дивізії.

Згодом М. Ірчан працює в фронтовій газеті «Більшовик», що видавалася галицьким Ревкомом (в титулі видання стояло: «Орган Центрального Комітету Комуністичної партії Галичини») як періодичний друкований орган для галицького селянства.

Нам пощастило познайомитися з кількома номерами цієї газети, які належали, очевидно, до редакційного архіву. Секретарська розмітка засвідчує, що М. Ірчан багато писав для кожного номера газети, виступаючи в ній і за власним підписом, і під різними псевдонімами. Гострим словом публіциста-більшовика він викривав зрадництво і брехню буржуазних націоналістів, закликав своїх земляків-галичан самовіддано боротися за торжество великої ленінської правди.

Повне тривога і труднощі фронтове життя не заважало М. Ірчанові плідно працювати в літературі. В 1920 р він веде записи, які лягли в основу книг «Трагедія Першого травня» і «В бур'янах», створює чимало новел, що увійшли до збірки «Фільми

революції», пише свої перші драматичні спроби. Пізніше М. Ірчан згадував про випадок, зв'язаний з постановкою його п'єси «Бунтар» червоноармійським театром в Умані десь взимку 1921 року. На один із спектаклів завітала робітнича делегація з Іваново-Вознесенська, що прибула на фронт. Побачивши, як автор, він же й виконавець головної ролі в п'єсі, дзвонить з холоду зубами в нетопленому приміщенні, літній робітник — член делегації — скинув свого кошушка й подарував його закошублому драматургові Найкращі рецензії не схвильовали так автора, писав згодом Ірчан, як отой сердечний, людяний подарунок простого іваново-вознесенсько-го робітника.

В 1921—22 рр. Мирослав Ірчан працює лектором у військовій школі, співробітнічає в журналі «Галицький комуніст», який видавало галицьке бюро при ЦК КП(б)У в Києві. На сторінках цього журналу можна зустріти уривки з художніх творів (наприклад, з п'єси «Бунтар»), статті, нариси і фейлетони М. Ірчана, підписані і його іменем, і різними псевдонімами. В літературному збірнику тодішніх київських футуристів «Семафор у майбутнє» (1922 р.) було опубліковано кілька новелеток М. Ірчана — «Напівдорозі», «Просо», «Бій».

В 1922 р. М. Ірчан виїжджає з Радянського Союзу в Чехословаччину. Тут він якийсь час вчиться в Празькому університеті; разом з тим він розгортає активну діяльність в українській студентській комуністичній групі, яка працювала під керівництвом так званого Закордонного бюро компартії Східної Галичини. Перебуваючи в Празі, М. Ірчан познайомився і здружився з відомим чеським пролетарським поетом Іржі Волькером. В цей же час він встановлює зв'язок з прогресивною українською пресою Канади і часто надсилає до «Українських робітничих вістей» статті, що таврують провокаційну діяльність буржуазно-націоналістичної еміграції. Так, наприклад, велика стаття М. Ірчана «Банкротство галицької націоналістичної політики» була опублікована в чотирьох номерах канадської газети в квітні 1923 року (під одним з псевдонімів письменника — Юрко Ропша), стаття «В хаосі орієнтацій» — в травні того ж року.

З Чехословаччини до Канади М. Ірчан надсилає свою п'єсу «Безробітні», що побачила світ 1923 року у видавництві «Пролеткульт». Вражений звістками про революційні заворушення в Галичині і загибель героїчної «дванадцятки», на чолі з його старими друзями С. Мельничуком і П. Шереметою, він протягом трьох днів пише п'єсу «Дванадцять», яку теж надсилає до Канади. «Драматичний гурток, — розповідає канадський журналіст Петро Кравчук, — підготував п'єсу до постановки і 26 травня 1923 року виста-

вив на сцені Українського робітничого дому у Вінніпегу. П'єса і стаття, які надіслав автор з Праги до «Українських робітничих вістей» про народне повстання в Східній Галичині і карні експедиції окупантів, збудили канадських (і американських) українців до масового енергійного протесту проти гноблення польськими капіталістами і поміщиками українського народу. В усіх місцевостях, де живуть компактними громадами українці, відбулися мітинги на яких присутні приймали гострі резолюції протесту проти польських окупантів¹.

Восени 1923 року, на запрошення прогресивних українських організацій, письменник переїздить до Канади. Ступивши на канадську землю наприкінці жовтня, вже 18 листопада 1923 року перед 800 присутніми в Українському робітничому домі м. Вінніпегу він виголошує доповідь, в якій викриває справжнє обличчя буржуазних націоналістів і захищає від їх наклепів молоду Радянську республіку.

Так почалось для М. Ірчана його п'ятирічне перебування в Канаді, щедерть заповнене кипучою громадською і літературною працею. В прогресивних організаціях канадських українців він швидко стає однією з найбільш помітних і популярних постатей. Коло його обов'язків і завдань було широке. Прогресивні організації доручають йому редагування журналів для масового читача — «Робітниця» і «Світ молоді». В «Українських робітничих вістях» він щотижня друкує політичний огляд під псевдонімом Івась Незаможник. Робітничі аудиторія Вінніпегу та інших міст знає його як популярного лектора і промовця. Водночас письменник підтримує найтісніші зв'язки з Радянською Україною. З Канади він регулярно надсилає статті, кореспонденції, хронікальні нотатки в українські журнали — «Червоний шлях», «Зоря», альманах «Західна Україна» тощо. У видавництвах республіки виходять окремими виданнями його новели, п'єси, мемуари. Певний час М. Ірчан був заступником голови відділу товариства «Український робітничо-фермерський дім». Турбуючись про розвиток художньої самодіяльності серед українського трудового населення (в умовах Канади — це справа першорядної культурно-політичної ваги), він стає режисером драмгуртка в Вінніпегу і засновує театральну студію, для якої пише спеціальний посібник «Сцена»².

¹ Петро Кравчук, Літературна і громадська діяльність Мислава Ірчана в Канаді, «Вітчизна», 1957, № 6, стор. 189.

² М. Ірчан, Сцена. Підручник для робітничо-фермерських драматичних гуртків. Накладом Центрального виконавчого комітету ТУРФДім. Вінніпег, Манітоба, Канада, 1928, стор. 96.

Прибувши до Канади, письменник потрапив в атмосферу гострої політичної боротьби між прогресивними українськими організаціями, що виступали під прапором ідейної солідарності з Радянською країною, і різномасними націоналістично-клерикальними течіями та угрупованнями. Ця боротьба, в яку М. Ірчан активно включився відразу ж по приїзді, дала йому добрий політичний гарт. В прогресивних організаціях Канади М. Ірчан близько познайомився і здружився з такими людьми, як І. Навізівський, М. Попович, М. Шатувльський — діячами справді визначними за яскравістю біографій, за силою комуністичних ідейних переконань, за організаторськими і пропагандистськими здібностями, що висунули їх в ряди визнаних провідників робітничо-фермерського руху.

М. Ірчанові, разом з прибулим до Канади І. Куликом, належить значна роль в організації пролетарської української літератури за океаном та зміцненні її зв'язків з літературою Радянської України. Завдяки зусиллям цих письменників в м. Вінніпегу в 1924 р. виникає заокеанська філія «Гарту» — організації українських радянських письменників, що існувала в УРСР. До складу філії ввійшли: М. Ірчан, І. Кулик, М. Попович, М. Шатувльський, найстаріший робітничий поет Д. Рароговський, що почав друкуватися у канадській соціалістичній пресі з 1907 року, та ін. Секретарем заокеанської філії «Гарту» був обраний М. Ірчан.

Роки перебування в Канаді були дуже продуктивними в літературній біографії М. Ірчана. Тут він обробляє і публікує твори, начорно написані ще в УРСР та Чехословаччині (мемуарна дилогія — «Трагедія Першого Травня» та «В бур'янах», збірка новел «Фільми революції», п'єси «Іхній біль», «Нежданий гість», «Бунтар», «Безробітні», «Дванадцять»), чимало перекладає з інших мов, в тому числі драму Ф. Лангмана «Бартель Туразер» — в перекладі М. Ірчана «Зрадник» — і цікаву повість Н. Сауера з часів революції 1905 року в Росії «Ціна крові». Разом з тим він працює над новими, оригінальними творами. Запас вражень, здобутий в бурхливі роки війни і революції, був таким колосальним, а потреба втілити їх в художні образи настільки гострою, що М. Ірчан протягом ряду років пише ночами, після цілоденної праці в редакціях і громадських організаціях, пише часто-густо поспіхом, не маючи часу на уважнішу літературну обробку твору. Так, протягом п'яти з половиною років постають п'єси «Родина шіткарів», «Лідземна Галичина», «Радій», повість «Карпатська ніч», роман «Червоне озеро» (закінчений уже в УРСР, він лишився неопублікованим), збірка оповідань «Проти смерті», багато поезій, нарисів, публіцистичних та літературно-критичних статей, зміщених в канадській і радянській пресі

За час перебування в Канаді ім'я Мирослава Ірчана стає добре відомим серед заокеанських українців. Особливою популярністю користувалися твори письменника серед українських робітників і фермерів Канади; досить сказати, що репертуар доброї сотні місцевих драмгуртків у значній мірі будувався на його п'єсах. Це було відповідним чином «помічено» і в реакційному таборі. Показовою з цього погляду була стаття якогось Ч. Росліна в газеті «Сатердей найт» (Торонто, 16 лютого 1929 року) під назвою «Більшовицька драма Канади» з підзаголовком — «Мирослав Ірчан — драматург і пророк пролетарської революції». Явне занепокоєння звучить у словах реакційного газетяра, коли він пише, що «Ірчан сьогодні є найбільш відомим і впливовим письменником в країні». За словами Росліна, нема іншого письменника в Канаді, який на спектаклях своїх п'єс міг би повсюдно спостерігати, «як жінки плачуть, чоловіки скрегочують зубами, а коли дія набуває бажаного для них звороту, то радісно кричать». Ірчан, закінчував свою статтю автор, має «обмежену аудиторію» (мова йде про українське населення Канади), але «він володіє її почуваннями».

Шалено цькували М. Ірчана українські націоналісти. Саме з їх голосу канадська буржуазна преса не раз вимагала заборонити постановку його п'єс.

Звичайно, цими нападками з боку ворогів письменник міг лише гордитися: його любили і поважали в робітничо-селянській аудиторії — це він знав і з цього широ втішався. Проте незабаром він ставить питання про свій виїзд з Канади.

Глибокі патріотичні й громадянські почуття вже давно тягли його на рідну Радянську Україну, свободу якої він сам виборював з гвинтівкою в руках.

Були для цього й інші причини. Надзвичайна перевантаженість громадською і редакційно-газетярською працею майже не залишала письменникові часу для літературної творчості. Голосний крик авторської душі читач почув ще в «Автопортреті». «Чим далі, тим менше... часу вже навіть не на літературну працю, а на читання чого б то не було»¹, скаржився він в листі до І. Навізівського, який перебував тоді (в 1928 р.) в СРСР як делегат конгресу Комінтерну. Не мав він в Канаді навколо себе і достатньо широкого письменницького середовища, в якому міг би вдосконалюватися і зростати професійно.

У травні 1929 р., сердечно попрощавшись з канадськими товаришами, М. Ірчан з родиною виїхав на Радянську Україну. Після двомісячної подорожі письменник прибув у Радянський Союз.

¹ Листи М. Ірчана до І. Навізівського. Рукопис.

«Харків зараз весь в пилюзі, бо будується неймовірно, просто росе нове великацське місто... Тут рідно й радісно, навіть пилюку оту ковтаю без ніяких нарікань», писав він до І. Навізівського в листі від 4 серпня 1929 року.

«Тут рідно і радісно» — цими словами можна було б схарактеризувати сприйняття М. Ірчаном і всього життя в Радянській Країні. Не закриваючи очей на труднощі й недоліки, він разом з тим завжди вмів бачити й цінити велетенські завоювання, здобуті українським народом під проводом партії комуністів «Не помилюся, коли скажу, що Україна вперше за час свого існування від непам'ятних часів є дійсно українською державою тільки тепер, за Радянської влади»¹, писав він в листі до канадських товаришів.

Відразу ж по приїзді на Україну М. Ірчан з головою поринув у творчу і громадську роботу. Радянська літературна громадськість добре знала його ще з часів громадянської війни; як відомому письменникові і активному комуністові М. Ірчанові було дано ряд відповідальних літературно-громадських доручень.

У січні 1930 року в Харкові за активною участю М. Ірчана відбувся перший з'їзд літературної спілки «Західна Україна», який намітив шляхи до дальшої активізації творчої діяльності західноукраїнських письменників, що жили в УРСР. М. Ірчана на цьому з'їзді було обрано головою спілки і редактором літературно-художнього та громадсько-політичного місячника «Західна Україна», що почав виходити з лютого 1930 року.

В листопаді того ж року в Харкові проходила світова конференція революційних письменників, у якій брали участь представники 23-х країн. Від імені революційних письменників Західної України на конференції виступили М. Ірчан і В. Бобинський, які говорили про революційні прагнення поневоленого польською шляхтою трудового населення західноукраїнських земель.

З властивою йому енергією М. Ірчан береться і до своїх творчих справ. Кінець зими і майже всю весну 1930 року він проводить на Одещині, в Мигаївській комуні, яку утворили переселенці з Канади на Радянську Україну. Живучи серед комунарів і діяльно допомагаючи їм, М. Ірчан пише великий нарис «З прерій Канади в степи України» (вийшов у 1930 р. окремим виданням); життя переселенців-комунарів — спочатку в Канаді, потім на Україні — мало лягти в основу великого роману «Прерії», над яким працював письменник у 1930—33 роках.

Через кордон на Радянську Україну в ці роки приходили все нові й нові вісті про жажливий шляхетський терор на західноукра-

¹ Цитую за вже згаданою статтею П. Кравчука.

їнських землях. Трагічній західноукраїнській дійсності М. Ірчан присвячує свої нові твори — оповідання «Протокол», «Осінь в димах», п'єси «Плацдарм», «Напівдорозі» тощо. З хроніки журналу «Західна Україна» видно також, що письменник у ці роки закінчив роман «Червоне озеро», працював над п'єсою «Факт», писав сценарії про криваві події на західноукраїнських землях.

Твори письменника, і раніш широко відомі радянському читачеві (більшість з них видавалася по 2—3—4 рази в видавництвах УРСР), тепер виходять багатьма виданнями на мові оригіналу і в перекладах. В одному тільки № 2 журналу «Західна Україна» за 1931 рік сповіщалося про 12 нових видань М. Ірчана, в тому числі в перекладах на російську, білоруську, німецьку, есперанто та інші мови. В перекладі на грузинську мову збірка оповідань письменника «Смерть Асуара» вийшла в Тбілісі. Так само широко був відомий М. Ірчан як драматург: скажімо, за сезон 1930—31 рр. тільки в професійних театрах УРСР його п'єси були виставлені 153 рази.

На жаль, широким творчим планам письменника не судилося здійснитись. В 1933 році внаслідок ворожого наклепу М. Ірчан був заарештований і осуджений. Помер він в 1937 році.

В усій постаті Мирослава Ірчана особливо приваблює одна риса: глибока чесність перед революцією, перед комунізмом. В ранній молодості він помилявся, йшов невірними шляхами, дав себе обманути облудними гаслами; але після того, коли збагнув правду комунізму, правду нового світу — він беззастережно став у лави борців за її перемогу. Звання письменника-комуніста Мирослав Ірчан з честю проніс через усе життя — в боротьбі, в творчості, в стосунках з людьми. Місце М. Ірчана — в ряду яскравих постатей нової, революційної інтелігенції, духовно сформованої великим Жовтнем, — тієї інтелігенції, гідними представниками якої були Фурманов, Барбюс, Мате Залка, Олександр Гаврилюк.

2

Як письменника М. Ірчана породила Жовтнева революція. Твори, що писалися ним в часи імперіалістичної війни (збірка «Сміх Нірвани»), — не більш як літературна «передісторія» письменника. Справжня творча біографія Ірчана-літератора починається в лавах Червоної Армії, відтоді, коли він став бійцем за справу комунізму.

Новий світогляд письменника, сформований великим життєвим і теоретичним досвідом, набутим за часів революції, визначив і

його літературно-естетичні погляди та уподобання. Зрілий М. Ірчан — автор «Карпатської ночі» і «Підземної Галичини», «Проти смерті» і «Радію» — розглядав свою творчість в світлі принципів комуністичної ідейності, народності, чіткої класової спрямованості.

Все сучасне життя людства поставало перед очима письменника як картина велетенської боротьби трудової маси, очолюваної комуністичним авангардом, боротьби проти «неправди, насильства, неволі, смерті».

«Крок за кроком, встеляючи трупом землю, посуваються тисячі перших хоробрих, — писав він в лірико-філософському шкіці «Проти смерті», що своїм пафосом, образами і навіть ритмікою нагадує Горьковську поему «Людина». — І з кожним кроком їх все більше і більше, і з кожним роком людський океан грізніше бурить, клекотить».

Це неповздержний похід проти смерті, проти насильства і брехні. Не до нового насильства, не до безладдя, а до найвищого досягнення — мудрого, вільного життя»¹.

Художня література для М. Ірчана була невідривна від політики, від боротьби за великі громадські ідеали. Як діяч радянської літератури М. Ірчан вимагав від себе і від інших активної участі в соціалістичному будівництві, в усіх ділах народу. Він вважав особливо потрібною і почесною справою давати читачеві «гарячі» твори — тобто твори, присвячені гострим проблемам сучасності. Ніякого права на половинчатість і роздвоєність у відповіді на такі гострі питання М. Ірчан не визнавав. «Посередині стояти... не можна, бо «посередині» — це значить — смерть революційного письменника як творця»².

Творчість зрілого М. Ірчана йшла в фарватері передової реалістичної літератури, літератури соціалістичного реалізму. Необхідно пам'ятати однак, що реалістом письменник став не відразу. В своїй ранній молодості, поруч з інтересом до прогресивної реалістичної літератури, М. Ірчан — тоді ще просто Андрій Бабюк — віддав і певну данину занепадницьким впливам модернізму. Одним з ранніх літературних вчителів М. Ірчана був М. Яцків, з яким він познайомився в 1916 році; як видно з книжечки «Сміх Нірвани», початкуючий письменник сприйняв з творчості М. Яцкова не реалістичні її елементи, а якраз ті символістські напівмістичні струмені, що так затуманювали творчість самого автора «Танцю тіней».

¹ М. Ірчан. Проти смерті. Бібліотека «Новий світ», ч. 33, Накладом Івана Гниди в Монреалі, Канада, 1927, стор. 12.

² М. Ірчан. Про себе. Література і мистецтво, X.—К., 1932, стор. 34.

Дослідники, що писали про художню еволюцію М. Ірчана, відзначали різноманітність, часом суперечливість його літературних інтересів та уподобань: в ранній юності його захоплювала поруч з творчістю Франка і Стефаніка могутня проза М. Горького; потім, мабуть, не без впливу М. Яцкова, молодий письменник посилено читає Гауптмана, Метерлінка, Жулавського, Газенклевера; згодом модерністичні захоплення відлітають і, замість них, вже в Канаді, наростає інтерес до романів Е. Сінклера, в яких, на думку М. Ірчана, здійснюється гасло: «Хай живе життєва правда!» Та при всій строкатості літературних інтересів і уподобань М. Ірчана головним художнім ґрунтом, на якому він зріс як письменник, були традиції реалістичної української й російської літератури, передусім традиції його великих земляків — Франка і Стефаніка, спорідненість з якими ясно відчувається в його кращих книгах. Після повернення в СРСР письменник ще з більшою уважністю, ніж раніш, вивчає художній досвід радянської літератури, переносячи його в свою творчість.

Мати перед очима всю строкату картину літературних уподобань М. Ірчана безумовно слід — знайомство з нею допоможе нам при конкретному розгляді творів письменника і визначенні їх ідейно-художніх особливостей. Разом з тим, звичайно, будемо пам'ятати, що будь-який літературний вплив для талановитого письменника — річ десята, порівняно з школою самого життя, яке формує його світогляд, художню особистість і дає неповторний, невичерпний матеріал для його творчості. А вчитися в життя автор «Карпатської ночі» вмів!

М. Ірчан був літератором працюючим, плідним і багатостороннім. Тип невтомного літературного трудівника, який працює, в залежності від потреби чи обставин, в різноманітних родах і жанрах і якому є що сказати в кожному з них, — мав досить яскраве втілення в його особі. За час своєї літературної діяльності М. Ірчан писав п'єси, прозу, вірші, літературно-критичні і публіцистичні статті, нариси і кореспонденції; не кажемо вже про те, що «за сполученням» йому раз у раз доводилось бути редактором, лектором, актором, режисером...

В драматургії М. Ірчан працював усе своє творче життя; їй в першу чергу він завдячує своєю письменницькою популярністю в Радянській Країні і за океаном.

Перші п'єси М. Ірчана, що побачили світ, були написані на білопольському фронті 1920 року. У серпні-вересні цього року в вагоні-редакції газети «Більшовик» М. Ірчан написав драматичний етюд «Іх біль» і одноактівку «Дві жертви», яка пізніше, після деякої переробки, стала третім актом п'єси «Бунтар» (1921 р.).

Разом з етюдом «Нежданий гість» і п'єсою «Безробітні», створеною вже в Празі 1923 року, ці твори становлять наче своєрідний «спідготовчий» етап у творчому розвитку Ірчана-драматурга.

Все це речі характерні для того періоду, коли нова, радянська драматургія переживала період свого народження, героїчного становлення. Слабкості, дитячі хвороби, всілякі залишки старого в методі, в художньому мисленні в них аж надто помітні; разом з тим в багатьох, хай ще найвінших, недовершених сценах та образах ранньої драматичної творчості М. Ірчана ми з хвилюванням відчуваємо пафос неповторної доби, яка її породила.

П'єса «Бунтар» відразу ж після її написання ставилася в червоноармійському театрі в Умані (з участю самого автора), а потім і в багатьох інших місцях; в Канаді вона з успіхом ішла протягом ряду років на клубних сценах. Драма цікава перш за все спробою дати на повний зріст портрет провідного героя часу — пролетаря-комуніста. В одній з тогочасних статей про М. Ірчана так і говорилося, що головний герой «Бунтаря» являє собою зразок «непохитного, відважного, твердого, сміливого — словом: ідеального комуніста»¹. І справді, син бідної робітниці (дія відбувається в Галичині 1920 р.) Ярослав Жванський постає з сторінок п'єси як людина, що втілює в собі героїчний дух революційного пролетаріату. Свого часу він був організатором страйку на фабриці капіталіста Віммера, потім емігрував у Росію, де став комуністом, брав участь у Жовтневій революції. Нелегально прибувши до міста в часи, коли Червона Армія вела наступ на польську шляхту, він піднімає робітників на повстання, яке, проте, зазнало невдачі. Замучений тортурами, Ярослав Жванський — в тюрмі... Дочка Віммера, що колись кохала його, пропонує порятунок, але він з гідністю відмовляється: «Сьогодні або завтра я спокійно вмру з вірсю в краще, нове життя і з вірою в смерть вашого поганого кодла». Каті вбивають Жванського...

Те, що автор, малюючи образ свого героя, часто-густо збивався на схематизм і риторику, навряд чи слід заперечувати. Надто помітні ці недоліки в першому і другому актах (вони були дописані автором пізніш, коли він розгортав свій «драматичний етюд» у трьохактну п'єсу), — тут особливо мало дії і особливо багато декларативних монологів. І все ж можна вірити, що образ Ярослава Жванського хвилював і захоплював маси людей, що дивилися в ті часи п'єсу М. Ірчана, — захоплював своїм пафосом, романтичним

¹ В. Юн, М. Ірчан. Спроба літературної характеристики, Журнал «Галицький комуніст», 1921, № 2, стор. 54.

поривом у майбутнє. В цьому образі глядачі бачили втілення кращих рис революційного характеру — безмежної відданості робітничій справі, мужності, цільності.

Пізніше, визнаючи, що в п'єсі було багато наївного, М. Ірчан все ж з теплотою згадував про неї як про агітаційний твір, який відіграв позитивну роль хоча б тим, що якоюсь мірою задовольняв спрагу людей на героїчне мистецтво. В тодішній зовсім юній радянській драматургії це був один з перших помітних творів, присвячених зображенню героїчного характеру революціонера-комуніста.

Переїхавши в 1922 р. до Чехословаччини, М. Ірчан пише «Безробітні» — п'єсу про те, як тяжкі страждання робітничого класу збуджують в ньому революційне обурення проти капіталістичного ладу. На жаль, п'єса, хоч у ній ставилась дуже важлива тема, з усіх поглядів стояла значно нижче за «Бунтаря». Хоч в окремих епізодах тут було виразно показано тяжкі муки голоду і безробіття, що їх зазнавали робітничі родини, — все це майже нанівець зводилось загальним схематизмом образів, майже «надприродним» мелодраматизмом, наївністю уявлень про те, як «робиться революція», неясністю образу головного героя. Можливо, позначилось на п'єсі те, що М. Ірчан зображував у ній чехословацьку дійсність, якої він майже не знав.

Після «Безробітних» в драматургії М. Ірчана ніби закінчується один етап і починається інший. Поступово драматург звільняється від абстрактно-романтичного уявлення про революцію і класову боротьбу, яке неминуче призводило його до схематизму, до творення «символів», замість конкретних, зримих людських образів. На зміну подібним уявленням приходять реалістичне художнє мислення, що спирається на знайдені в самому житті факти, постаті, події. Від фронтових агіток, часто написаних поспішно і недосконало, автор починає переходити до більш глибокої і зрілої творчості: з дня на день у ньому міцніє свідомість того, що «агітаційність» твору не виключає, а передбачає його життєву переконливість, високу художність. Характерно, що майже всі наступні п'єси М. Ірчана, на відміну від попередніх, п'єси «невигадані» — в тому розумінні, що їхні сюжети і образи, часом дуже гострі і промовисті, були знайдені автором у самому житті. Замість образів-схем, «рупорів духу часу», у кращих п'єсах М. Ірчана з'являються значно об'ємніші, переконливіші образи-характери, хоч певна умовність і піднесеність, навіть символічність окремих образів та ситуацій («Родина шіткарів») і надалі залишається однією з прикметних ознак його драматургії.

Нові риси в драматичну творчість М. Ірчана внесла вже п'єса «Дванадцять», написана протягом трьох днів у березні 1923 року

і незабаром після цього поставлена десятками драмгуртків у Канаді й Америці.

В основу сюжету п'єси письменник поклав історію героїчної «дванадцятки» — повстанчого партизанського загону, що намагався підняти на боротьбу проти польсько-шляхетської влади робітників і селян Східної Галичини. На початку листопада 1922 р. керівники загону і більшість його бійців були схоплені шляхетськими властями; 11 листопада вони були розстріляні в м. Чорткові.

Керівників повстанчої «дванадцятки» — Степана Мельничука, Петра Шеремету, Івана Цепка — М. Ірчан добре знав особисто, згадки про перших двох не раз можна зустріти на сторінках його мемуарної дилогії. Особливо глибокі почуття едали його з Степаном Мельничуком — односельцем, другом дитячих і юнацьких літ, товаришем по бойових мандрах і пригодах 1919—1921 років. Пізніше, в статті «Червона повстанча дванадцятка»¹, М. Ірчан на основі власних спогадів і численних документів намалював яскраві портрети кожного з героїв.

В п'єсі М. Ірчана з хронікальною послідовністю зображені основні моменти історії «дванадцятки»: лісові мандри партизанів, напад на панський фільварок, прийняття рішення про подальшу долю загону, полонення повстанців, суд в Чорткові і розстріл Мельничука та Шеремети (Цепко загинув раніше, при сутичці з жандармами).

В першій редакції п'єси² індивідуальні риси кожного з трьох проводирів «дванадцятки» були розроблені трохи докладніше. (наприклад, більше були підкреслені нахил Шеремети до ліричної рефлексії, глибинна людяність «залізного» Мельничука, ширше подані незгоди між керівниками загону з тактичних питань тощо). Проте драматургічна форма, в якій все це реалізувалось автором, була наївна: довгі публіцистичні монологи, в яких герої викладали свої погляди на події, обтяжували п'єсу, робили її малосценічною. В наступних виданнях «Дванадцятки» М. Ірчан прибрав риторичні зайвини, зробив діалог п'єси живішим і лаконічнішим. На користь творові пішло також вилучення невдалих алегоричних сцен на початку і в кінці твору.

Героїзм червоних партизанів, їх відданість революційному обов'язкові — ця ідея досить чітко проходить через всі сцени п'єси. Між друзями виникають тактичні незгоди: Цепко і Шеремета вважають, що, виконавши своє завдання, загін має повернутись за

¹ Альманах «Західня Україна», Київ, 1927, стор. 302—318.

² М. Ірчан, Дванадцять. Накладом «Українських робітничих вістей», Вінніпег, 1923.

Збруч — на Радянську Україну; Мельничук — найпалкіший і найвідважніший з усіх — доводить, що партизани мають лишитися в Галичині для підпільної роботи серед населення. «Ми в кожній хаті, в кожному селі,— говорить він,— маємо як не спільників, то ширих прихильників, а панське військо має лиш ворогів». Але при різних думках про дальші завдання загону всі друзі-комуністи лишаються до кінця відданими своїй справі. Розходячись різними маршрутами, вони висловлюють віру в те, що зустрінуться «на барикадах львівських вулиць».

Моральна краса революціонерів особливо виразно виявлена авторами в останньому акті п'єси. В діалогах засуджених до страти Мельничука і Шеремети звучить та простота і щирість, яка робить ці діалоги по-справжньому поетичними і хвилюючими. В зіставленні з кровожерною «цікавістю» юрби панів, що чекають страти повстанців, ще більш яскраво постає суворе благородство революціонерів.

П'єсі вадив надто прямолінійний задум автора: ні в чому не відходячи від фактичного матеріалу, що був у його розпорядженні, він прагнув передусім сумлінно «проілюструвати» історію «дванадцятки». Звідси — певна поверховість усього твору, недостатня розробленість окремих його образів. Але й те, що М. Ірчан зумів дати в своїх «Дванадцяти», — не забудьмо, що це був лише 1923-й рік — становило досить цінний внесок в українську радянську драматургію. При всіх своїх недоліках і слабкостях «Дванадцять» посували її вперед по шляху реалізму, зв'язку з життям, оволодіння великою героїчною темою.

Після «Дванадцяти» драматургія М. Ірчана остаточно визначається як драматургія гострої соціально-політичної теми. В центрі уваги письменника стоять великі суспільні конфлікти сучасності; аналіз соціальної поведінки людей, з'ясування їх місця і ролі в класовій боротьбі завжди є першорядними питаннями для М. Ірчана, про що б він не писав.

Як і «Дванадцять», ряд наступних п'єс М. Ірчана — до того ж, найкращих його п'єс («Родина шіткарів», «Радій») — були засновані на яскравих фактах, «знайдених» письменником у самому житті. Це тяжіння до «документальної основи» особливо виразно виявилось, як побачимо далі, в Ірчановій прозі,— але і в галузі драматургії письменник зобов'язаний своїми найбільш кількома визначними творами.

Фабульне зерно для своєї «Родини шіткарів» М. Ірчан знайшов, за його словами, ще в 1915 році в замітці однієї німецької газети, де розповідалось, як єдиний видющий син у сліпій родині шіткаря і музиканта повернувся з фронту... осліплений газами.

Тільки в грудні 1923 року, після довгого виношування, М. Ірчан написав твір на цьому трагічному сюжеті.

Факт, знайдений в газетній хроніці, під пером письменника набуває широкого соціально-узагальненого значення. Поруч з битою лихом родиною шіткарів у п'єсі весь час виступає її соціальний антагоніст — родина фабриканта зброї (він же й професор хімії, винахідник нових отруйних газів). Для першої з них імперіалістична війна — величезне нещастя, для другої — оргія нечужованої наживи.

В свій час діти обох родин навіть дружили між собою, але тепер, коли вони стали дорослими, син капіталіста, розпусний Боб, тяжко кривдить сліпу Єву, а газы, що їх, можливо, винайшов саме цей професор-підприємець, на фронті позбавляють зору Івана — того, кого родина шіткарів називала своїми єдиними очима... Так в невідпорно-простому сюжеті втілюється головний соціальний конфлікт епохи, розкривається класова суть імперіалістичної війни.

Важливе місце в п'єсі посідає образ Івана. Єдиний видющий в родині сліпих, він видющий і в іншому, соціально-політичному розумінні: перед нами постає свідомого робітника-соціаліста, борця проти імперіалістичної війни, ворога буржуазної держави. В останньому акті, коли він, повернувшись із фронту калікою, проголошує свою знамениту репліку: «Вітай, сліпа родино шіткарів, нового сліпця», емоційна напруга глядача сягає найвищого ступеня: загроза безвихідної і непоборної трагедії родини шіткарів постає перед глядачем в усій своїй страшній відчуженості. Але в тому й полягає суть авторського задуму, що Іван залишається **видющим** навіть при своїй фізичній сліпоті: ясність і несхибність зору йому дають соціалістичне вчення, революційна пристрась. Червоні прапори повсталого пролетаріату заміняють йому втрачені очі: «Це наші очі, що бачать далеко». Незламний, Івась буде боротися так само пристрасно, як раніш.

Виразний сюжет, підказаний життям, дозволив письменникові гранично загострити, сконденсувати зображуване, часом доводячи його до певної символічності. Символічність відчувається і в загальному трагічному образі сліпої родини шіткарів: нещасні, знедолені люди, в яких капіталістичний лад з його страхіттями відбирає «єдині очі», можуть і мають прозріти, прозрівають, якщо не фізично, то духовно, лише в боротьбі, в революції. Капіталізм осліплює людей, революція повертає їм зір — ця ідея виражена в п'єсі М. Ірчана з художньою гостротою. З такою ж гостротою і наочністю в п'єсі розкривається злочинна суть імперіалістичної війни. «Як дико! Думають над тим, щоб робити людей сліпими, а не хочуть придумати нічого, щоб сліпих зробити видющими», гово-

рять Єва, і ці слова сліпої дівчини, яка тяжко журиться своїм нещастям, з особливою виразністю розкривають потворність того, що діється.

В художній формі п'єси М. Ірчана помітно певну орієнтацію на таких драматургів, як Гауптман, частково Ібсен — до них його тягла, очевидно, символічність художньої ідеї і загальна трагічна настроєність, похмурість поетичного колориту, «заданого» автором для п'єси. Уповільненість драматичного ритму п'єси, слабкість «зовнішньої» дії (незважаючи на внутрішню гостроту сюжету), цільна увага автора до настрою, емоції, підтексту, відсутність виразного побутового елемента — все це характерні риси «Родини щіткарів» як драматичного твору. Разом з тим це п'єса гострого соціального звучання, твір, в якому вільно знаходить місце революційна публіцистика — річ, яку важко уявити, наприклад, в «символічних» п'єсах Гауптмана.

На жаль, в письменника неvistачило майстерності, щоб вберегти свій твір від деякої ходульності і схематизму, що особливо помітні в першому акті. При тому, що тут взагалі мало дії, що весь акт присвячений довгому і статичному «викладові поглядів», велемовні риторичні повчання Івана на адресу не байдужої до нього Ади (замість значно природнішого в такій ситуації лаконічного жарту, гострого дотепу) дещо послаблюють художнє враження від цієї частини твору¹. Добре, що далі герої п'єси відкидають геть повчання та декламації і починають жити звичайним життям...

Велика популярність, якою в свій час користувалась «Родина щіткарів» у нас і за кордоном (досить сказати, що вона була перекладена на 12 мов), свідчила про те, що п'єса зачепила болючі струни в душі багатотисячного глядача. І справді, в темі, що хвилювала й хвилює мільйони людей, — в темі викриття і засудження імперіалістичної війни, — українському радянському драматургові пощастило сказати своє вагоме й самостійне слово. Можна погодитись з І. Куликом, який твердив, що «коли б М. Ірчан нічого не написав крім «Родини щіткарів» і «Фільмів революції», він все-таки заслуговував би на своє місце в українській пролетарській літературі»².

Революційній боротьбі західноукраїнських робітників і селян

¹ Доводиться зазначити, що в останньому прижиттєвому виданні (М. Ірчана. П'єси, Х.—К., 1932) письменник, дещо поліпшивши в п'єсі, цю частину, на жаль, ще більше погіршив, додавши до неї кілька сторінок напрочуд широких і простолінійних монологів: яскравий, але не поодинокий приклад шкоди, якої завдавали нашій літературі спрощені вимоги вульгарно-соціологічної критики!

² «Червоний шлях», 1925, № 10, стор. 218.

проти польсько-шляхетських окупантів присвячена наступна п'еса драматурга — «Підземна Галичина» (1926).

В роки, коли писалась «Підземна Галичина», на західноукраїнських землях наростав революційний рух трудящих, очолюваний Комуністичною партією Західної України. Образи самовідданих борців проти шляхетської держави — західноукраїнських комуністів — стоять в центрі п'еси М. Ірчана. Це п'еса з гострим сюжетом: напружена інтрига заснована на історії викриття провокатора, засланого в партійну організацію польською поліцією. Як і в деяких інших п'есах М. Ірчана, характери персонажів у «Підземній Галичині» зображені досить скупо, проте сукупністю своїх образів п'еса дає чіткий колективний портрет людей комуністичного підпілля. Молода, романтична Оленка Заплатинська, яка, пізнавши страшну правду про людину, що її вона покохала, сама, своїми руками виконує вирок зрадникові; досвідчений, пильний, стриманий і завбачливий підпільник Лесь — керівник повітової партійної організації; юний комсомолец Михась, завдяки чий сміливості і спритності було викрито ворога, — всі вони разом з своїми товаришами творять образ зіркої, мужньої і непохитної «підземної Галичини», яка зазнає найтяжчих жертв, але не здається, не припиняє боротьби. Вся п'еса перейнята справжнім напруженням — напруженням героїчної боротьби, яку ведуть підпільники. Мужньо приймаючи удари, які сиплються на них, вони відповідають ворогові тим же — і виходять з двоєю переможцями. Сил ворога драматург не применшив — поліцаї і провокатори (Пухальський, Веселовський, Микитюк) в нього показані кмітливими, хитрими, підступними — і це ще більше підсилює драматичну гостроту боротьби.

Своїм твором письменник виховував у читача і глядача революційну пильність, непримиренність до ворога. Можна тільки пожалкувати, що тема партії в п'есі виявилась дещо звуженою, комуністичне підпілля недостатньо показано в своїх зв'язках з народом, в своїй щоденній праці; для всього цього майже не залишила місця гостра детективна інтрига. Не будемо, проте, забувати, що в рамках свого задуму автор досяг неабиякого рівня досконалості, одним з доказів чого може бути те, що п'еса багато років не сходила з самодіяльної сцени на Україні і в Канаді.

Тематичну лінію «Підземної Галичини» продовжувала п'еса «Плацдарм», яку драматург написав уже в 1931 р. після свого повернення на Радянську Україну. В 1932 р. «Плацдарм» був уперше поставлений харківським театром «Березіль» з участю видатних українських акторів А. Бучми, М. Крушельницького, Н. Ужвій, В. Чистякової.

У «Плацдармі», на відміну від «Підземної Галичини», події

взято в широкому соціально-історичному розрізі. Відкриває п'єсу пролог, дійовими особами якого виступають персоналізовані Франція, Англія, Америка, Польща та інші капіталістичні держави. Список дійових осіб самої п'єси становить близько 40 чоловік; все це — персонажі, схарактеризовані майже виключно за партійною належністю, соціальним станом або посадою: член ЦК КПЗУ, член окружного партійного комітету, літній робітник-партієць, комсомолец, комсомолка, бідняк, вїйт, соціал-демократ, ундовець, поручник поліції, фашист, пеглюровець, тюремний кат. Дія п'єси відбувається в підпільному партійному комітеті, в поліції, в повівському будинку, в солдатській казармі, на сільському майдані, в тюрмі тощо (не рахуючи пролога, в «Плацдармі» — 26 картин). Автор прагнув відобразити різноманітні аспекти і сторони класової боротьби на тогочасній Західній Україні: боротьбу підпільних комуністичних організацій, ріст революційних настроїв у польській армії, селянські заворушення і криваві «пацифікації», проваджувані пілсудчиками на Західній Україні. Провідний мотив, що проходить через усю п'єсу, сформульований в гаслі комуністів-підпільників: «Плацдарм інтервенції проти Країни Рад мусимо замінити на плацдарм соціальної революції».

В цій п'єсі М. Ірчана читачеві запам'ятовуються окремі сцени і образи (скажімо, сцена бунту кулеметника Вергуна під час жорстокої розправи війська над селянами або постать комуніста Кришки — в спектаклі Кришку чудово зіграв А. М. Бучма тощо). Але в цілому «Плацдарм», як драматичний твір, хоч як це не дивно, на сьогодні застарів — тоді, коли, скажімо, «Підземна Галичина» з успіхом іде на сцені й тепер. Захопившись «ламанням канонів» в ім'я створення модерної «драми-фільму», «п'єси-ревю», письменник не помітив, що в рамках такої п'єси у нього просто-напросто не лишилось місця для живих людських характерів — їх замінили ходячі політичні символи, безплотні рупори ідей. Доведений до крайніх меж схематизм у зображенні людей був немінучим супутником «лівої» форми, і він, зрештою, серйозно зашкодив п'єсі (хоч вистава її в «Березолі», завдяки блискучій акторській обсаді, в свій час пройшла не без успіху).

В своїй драматургії, як і в прозі, М. Ірчан не обминув тем, підказаних йому канадсько-американською дійсністю. Надто вразила його та дійсність своєю жорстокістю до людини, своїми гострими соціальними контрастами! Незадовго перед виїздом в СРСР М. Ірчан пише п'єсу з життя капіталістичної Америки — «Радій» («Отрута»), яку по праву можна вважати одним з найкращих драматичних творів письменника.

Як і в випадку з «Родиною щіткарів», фавульною основою п'єси

став промовистий факт, про який автор довідався з сторінок тогочасної преси. Було це повідомлення про таємничу і страшну хворобу, яка вражала робітників годинникової фабрики в Нью-Оренджі (США) після 4—5 років праці на цьому виробництві. Лише завдяки випадковому відкриттю лікарського асистента стало ясно, що причина хвороби — в випромінюванні радію, який був складовим елементом фарби для нанесення позначок на циферблати.

У п'єсі М. Ірчана ці факти, трагічні самі по собі, стають джерелом гострого конфлікту, який з самого початку має яскраво визначений соціально-політичний характер. Робітники гинуть від таємничої хвороби, вже вмирає в тяжких муках десята робітниця, але власник підприємства стурбований тільки одним — щоб не було «зайвого шуму»: в США післявоєнне «просперіті», попит на продукцію фабрики зростає, і золота ріка день за днем все ширше пливе в його сейфи. Відкриття лікарського асистента Геррісона дає ключ до порятунку робітників, які ще не встигли захворіти, але разом з тим загрожує прибуткам капіталіста: необхідно вносити певні зміни в виробничий процес і, отже, на якийсь час зменшити продукцію. Інтригу, яка зав'язується, М. Ірчан далі веде з неабиякою майстерністю. Тиснучи всіма засобами на Геррісона, власник фабрики Мекдугел намагається змусити його до мовчання; в хід пускається підкуп, і те, чого не міг досягти Мекдугел, dokonує кінець кінцем гарненька дружина асистента, яка умовляє свого слабохарактерного чоловіка погодитись на пропозиції фабриканта. Разом з тим власник фабрики через продавних профспілкових лідерів намагається зірвати робітничий страйк, що почався на його підприємстві. Але в той же вечір, коли Геррісон промовляє ганебне для нього «так», у його дружини — колишньої робітниці фабрики Мекдугела — виявляються перші симптоми невилгоної хвороби... Вражений до глибини душі, лікарський асистент іде до робітників і відкриває їм усю правду. Закінчується п'єса великою масовою сценою — страйкарі відтісняють штрейкбрехерів, проганяють зрадників з профспілкового керівництва і змушують підприємця погодитись на їх вимоги. «Ми жебраємо життя, вони ж здобувають», говорить про них Геррісон своїй подрузі.

П'єса «Радій» відзначається не тільки міцно збудованим сюжетом і вправною, напруженою інтригою, — вона й найбільш реалістична щодо зображення характерів. Цинічний, жорстокий і в той же час не позбавлений уміння загравати з людьми фабрикант Мекдугел; збайдужнілий до всього лікар Ендерсон, який у вирішальні моменти являється слухняним знаряддям власника фабрики; обдарований, але нестійкий і нещасний через свою соціальну самотність Геррісон; старий швейцар Бенермен — він щороку з

сльозами розчулення на очах вітав хазяїна з днем народження, а тепер, переживши загибель єдиного сина, божеволіє від горя; молоді робітники Джон, Розі, профспілковий бос Дорвуд, — все це типові й життєві постаті, змальовані з хорошою життєвою переконливістю, з вірним «тактом дійсності».

П'єсою «Радій» М. Ірчан склав сувору, але правдиву оцінку американській дійсності, яку він добре знав. Коли в останньому акті п'єси Мекдугел з погрозою кидає робітникам: «Не забувайте, що це Америка...», йому враз відповідає кілька голосів: «Де безкарно вбивають робітників»... «Де робітники лиш худоба»... «Де отруюють робітників, щоб багатіти. «Америка». Пекло, ось що»... А молодий Джон, наче формулюючи провідну ідею твору, говорить Геррісонові, який думає про ліки тільки на радійову недугу: «Найстрашніша недуга — це дешевизна людського життя, я сказав би, робітничого життя. Коли людину доведено до такого приниження, що їй ціле життя доводиться тільки терпіти на те, щоби вмерти, то навіть тоді взагалі жити?» Своєю п'єсою М. Ірчан закликав боротися проти того ладу, який спричинився до нечуваної «дешевизни людського життя», — проти капіталізму.

Можна дивуватись, чому в свій час п'єса «Радій» була мало відома на Україні. Можливо, однією з причин цього була художня слабкість заключного акту, розв'язаного — всупереч досягнутому автором у попередніх актах — в душі «плакатних» прийомів поверхових агітп'єс. Проте це хиба, яку на сцені досвідчений режисер може в значній мірі зм'якшити або й звести нанівець. В цілому ж «Радій» належить до кращих п'єс не тільки в творчості М. Ірчана, але і в усій українській драматургії 20-х років.

В своїй наступній п'єсі — «Напівдорозі» (текст п'єси зберігся лише в російському перекладі) драматург знову повертається до своєї старої теми — життя трудящих Західної України. Письменник прагне відтворити широку картину класової боротьби і національних взаємовідносин в галицькому селі. Цікаво задуманий у п'єсі образ комуніста Миколи — організатора селянської боротьби, людини великої моральної сили. Але багатоплановість і багатолюдність п'єси, на жаль, штовхнули драматурга на поверховість і сирощеність в змалюванні значної частини персонажів, — саме тому «Напівдорозі» мало що додає собою до драматургічних набутків М. Ірчана.

З преси ми знаємо, що в 1933 році на сцені Житомирського театру з успіхом була виставлена п'єса М. Ірчана «Два ордени», в якій розповідалось про те, як бойові традиції часів громадянської війни радянська молодь продовжує і розвиває на

фронтах соціалістичного будівництва. На жаль, текст п'єси не зберігся.

Що сказати в цілому про драматургічну творчість М. Ірчана? Ранні п'єси письменника — такі, як «Бунтар», «Дванадцять» — були в буквальному розумінні першими радянськими українськими п'єсами на революційну тему. Пізніше, разом з М. Кулішем (мова йде про п'єси «97», «Комуна в степах»), Я. Мамонтовим, І. Дніпровським, І. Микитенком, молодим тоді О. Корнійчуком, автор «Родини щіткарів» продовжував прокладати перші борозни в українській радянській драматургії. Всі неминучі труднощі і всю природну нестачу досвіду, яка випадає на долю зачинателів, М. Ірчан повністю ділив з своїми товаришами. Проте його становище як драматурга ускладнювалось ще тим, що більшість своїх п'єс він написав для самодіяльної сцени в Канаді: доводилось умисне дещо спрощувати, де в чому обмежувати себе, а часом йти на створення таких «ефектів» для малодосвідченого актора-аматора, яких автор, напевне, уникав би, пишучи твір для професіонального театру.

Майже всі без винятку п'єси М. Ірчана присвячені соціально-політичним темам, майже всі вони відзначаються гостротою агітаційного спрямування. За справедливими словами Ю. Смолича, це був «справді робітничий драматург, твори якого кожним рядком кликали до революційної боротьби»¹. В українську радянську драматургію М. Ірчан приніс свою тему — тему життя й боротьби трудящих в країнах капіталу. Заслуга широкої розробки цієї теми в радянській драматургії 20-х і початку 30-х років належить перш за все йому. І про те, що йому пощастило сказати своє слово, слово талановитого художника в цій важливій темі, говорять кращі образи таких його п'єс, як «Родина щіткарів», «Підземна Галичина», «Радій», — всі вони надовго запали в душу численних читачів і глядачів. Самі сюжети деяких його творів (та ж «Родина щіткарів») були цікавими художніми відкриттями, гідними справжнього митця.

Якщо М. Ірчан виявився загалом значно скупішим за інших українських драматургів на яскраві характери, на мальовничі відтворення колориту епохи, то глибоку пошану викликає його прагнення до соціальної насиченості образів, до їх максимальної ідейно-агітаційної чіткості, яке немалою мірою реалізувалося автором, завдяки його сюжетній майстерності, вмінню створювати типові й промовисті драматичні колізії. «Орієнтуючись на свого глядача, доводилось драматургові під час вдаватись і в мелодраму, і в дешеvu ефектність, — писав у вже згадуваній статті Ю. Смо-

¹ Ю. Смолич, Драматичне письменство наших днів. «Червоний шлях», 1927, № 4, стор. 167.

лич.— Але зрівняйте п'єси М. Ірчана з нашими агітками, і ви побачите, що вони стоять незрівняно вище, що маємо справу з майстром, хоч і не завжди охайним в обробленні дрібниць...»¹ Саме завдяки цим якостям найкращі з п'єс М. Ірчана дожили до наших днів і сьогодні хвилюють читача так само, як і чверть віку тому. Доказом цьому є хоча б те, що за останні роки «Родина щіткарів» та «Підземна Галичина» міцно ввійшли в репертуар багатьох місцевих театрів України.

3

В прозі М. Ірчан працював протягом всього свого літературного життя; нині, після тривалої «перевірки часом», можна зробити висновок, що Ірчанова проза «збереглася» не гірше, а в значній частині — і краще, ніж його драми (не говоримо про поезію, в якій письменник працював лише привагідно, відчуваючи, що не вона була його основним літературним покликанням).

Як і в драматургії, в прозі він починав з учнівського наслідування занепадницької творчості «модерністів». Пізніше М. Ірчан переборє й виживе всякі впливи буржуазної літератури, але в ранній його творчості вони помітні. Проте вже тут помітне й інше: те, що сумне, часом розпачливе, слово молодого письменника було породжене не тільки певною літературною модою, але й реальними тяжкими переживаннями, що їх автор поділяв з мільйонами людей, кинутих у вир війни.

Вся перша книжечка М. Ірчана «Сміх Нірвани» (видана в 1918 р. ще під справжнім іменем автора — Андрій Бабюк) була, по суті, відгуком на трагічні переживання війни. Канони символістської естетики позначаються тут на всьому, і вони, зрозуміло, геть перекосили і викривили образи реальних подій і явищ, які лежали в основі оповідань молодого письменника. Абстрактний, позачасовий, позаісторичний характер образів, елементи містики, надривний «космічний» песимізм, характерні для поезії й прози символізму «зверхтрагічні», устрашаючі алегорії і метафори (життя — сумний караван в пустелі, або воно ж — танок «тисяч тіней» на кладовищі).— все це досить недвозначно говорило про епігонський характер книги, про невміле наслідування автором поганих самих по собі зразків. Не дивно, що більшість критиків зустріла «Сміх Нірвани» щонайменше з усмішкою: наприклад, М. Рильський в своїй рецензії на книжку, не без ущипливості зазначивши, що М. Ірчан належить не до тих письменників, які родились модерністами, а до тих, які зробились ними, справедливо

¹ Ю. С. Молич, Драматичне письменство наших днів. «Червоний шлях», 1927, № 4, стор. 168.

ганив манеру розповідати «з такою афектацією, з таким накопичуванням різного «символічного» страхіття, що просто страх бере... за автора»¹.

Не можна однак не бачити того, що крізь нашарування символізму в деяких оповіданнях М. Ірчана пробивались обриси реальних і справді трагічних подій. Ось етюд «На руїнах раю» — безталанний скалічений жовнір приходить додому, в галицьке село, і застає божевільну дружину, голодних дітей і повішеного «своїми» ж австрійцями батька. Ось по-справжньому жаклива, по-натуралістичному одверто змальована картина: вмирання людської руїни, того, що колись звалось людиною, того, в кого війна відбрала буквально все... А ось уже й зародки публіцистичної алегорії — ми надібемо їх в оповіданні під заголовком «На розпутті по півночі два брати зійшлися» (оповідання датоване 18 вересня 1917 року). Один брат — з-над Дніпра — кличе другого брата:

«— Братіку! Ходи зо мною! Поклонимося нашому Сонцю, вмиємося росою Весни й Воскресенне проголосимо вранці... Ходи!»

Але не поспішає рушити до нього другий брат, облутаний віковичною звичкою прислужуватись своїм і чужим панам:

«— Ні! Не знаю... А що скаже моє панство? У мене їх два чи три роди...»

І кінчається оповідання так:

«— Більший брат пішов на схід Сонця, а молодший закамів у багні...»

Так — з недвозначним співчуттям до революції в Росії — відгукнувся М. Ірчан на повалення царизму і водночас засудив рабську поведінку галицької буржуазно-націоналістичної інтелігенції.

Суб'єктивно більшість оповідань Бабюка-Ірчана була відгуком на трагедію трудового населення Галичини в першій світовій війні. В зойку болю і розпачу, що вирвався з уст молодого письменника, було багато широкого, глибоко пережитого. Але коли книжка М. Ірчана з її афектацією та символікою все ж умерла незабаром після своєї появи, а лишилися жити, скажімо, рядки відомого вірша С. Чарнецького про «Івана», що складав свою голову за чужі інтереси —

Іване без роду, Іване без долі,

Куди не ходив ти, чого не видав?

У спеку і стужу, у лісі і в полі

Ти гинув, а славу сусід добрий взяв,

то тут позначилась не лише різниця в досвіді і ступені майстерності письменників, але й діяння того непреложного закону, згід-

¹ «Шлях», 1918, № 9, стор. 69—70.

но з яким реалізм завжди переважає і торжествує над будь-якими формами мистецтва антиреалістичного.

Наступна збірка оповідань М. Ірчана — «Фільми революції» з'явилася через п'ять років (хоч, як свідчать дати, більшість речей, що ввійшли до неї, була написана в 1919—1921 роках). В це п'ятиріччя вмістився цілий переворот в свідомості М. Ірчана. Вступ письменника до партії, робота в політвідділі 44 дивізії, в редакції газети «Більшовик», а потім журналу «Галицький комуніст», були доброю школою, в якій вироблявся реалістичний погляд на світ і виліковувалася золотуха символізму. В ці роки М. Ірчан пише — поки що начорно і тільки «для себе» — свою мемуарну дилогію, після якої вже смішно було лякати читача вигаданими книжними страхами... А головне — в свідомості цілого покоління інтелігенції (звичайно, лівної частини її) відбувся великий історичний поворот від «надхмарних» ілюзій до реальної дійсності, поворот від колишнього аполітизму, нейтральності, всіляких дрібнобуржуазних ідейних забобонів — до активного служіння справі соціалістичної революції. Цей поворот виразно відбився і на сторінках нової книги М. Ірчана.

Назва книги була виправдана її змістом — все це твори, надихані пафосом боротьби за перемогу революції, присвячені зображенню її драматичних, ліричних і трагічних моментів. Ліричні, емоційно наснажені етюди в «Фільмах революції» чергуються з гостро сюжетними новелами, і це надає збірці справді «фільмової ритміки», за висловом одного з критиків.

Відкриває книжку досить характерний для тодішнього революційного письменства твір — невелика прозова поема «Напівдорозі», витримана в піднесеному, експресивному мовно-ритмічному ладі (датовано 18 жовтня 1921 р.) Це — хвальний спів на славу тих, що підняли свої молоти на мури старого світу, тих, хто впав напівдорозі з «сьогодні на завтра».

Ритми буряної «червоногвардійської атаки на капітал» чути в схвильованих монологах ліричного героя, перейнятих незламною вірою в перемогу робітничої правди в цілому світі:

«Ми доживемо ще до вашінгтонської робітничої ради в Білому домі!

До часу, коли з лондонської палати лордів зроблять робітничий клуб!

З Ватикану — дитячий притулок!

З церкви св. Ангела — кінотеатр!

А з вежі Ейфеля повіватиме червоний прапор!»

Ліричні зарисовки, роздуми і монологи, іноді засновані на

певному змальованому автором факті, а іноді й зовсім безфабульні, складають художню тканину таких речей, як «Бій», «Напередодні великої річниці», «Барикада», «Як розкішно вмирати», «Присмерки минулого», «Револуція», «Хто — кого», «Контрасти». В своїй більшості — це ліричні імпресії бійця революції, щерть насичені грізним драматизмом епохи, але водночас майже завжди освітлені бадьорим, оптимістичним висновком. «Не треба сліз, не треба жалів,— говорить автор над тілами робітників, замучених куркулями.— За вашу смерть—підносяться мільйони рук...»

Інкони в душі того ж жанру — «поезії в прозі» — автор малює алегоричні образи, скажімо, образи Кашкетів і Кожухів у новелі «Облога міста», темою якої є складні соціальні взаємовідносини між містом і селом в роки громадянської війни (своїм глибинним задумом вона близька до «Псалма залізу» П. Тичини — цього поета М. Ірчан широ любив і часом навіть вплітав тичининські мотиви в свої твори).

Та найбільш вдале в «Фільмах» — це справжні оповідання, твори сюжетні і реалістично-конкретні — такі, як «Лі Юнк-шан і Лі Юнк-по», «Ночівка», «Шпiон», «На конгрес», «Він не поміг», «Суд» («Перший розподіл»).

Оповідання про Лі Юнк-шана і Лі Юнк-по в нашій літературі було одним з перших творів, що розповідали про «червоних китайців», про їх доблесну участь в героїчній боротьбі за перемогу Жовтня (згадаймо хоча б «Бронепoїзд» Вс. Іванова, «Цень Цань» М. Терещенка, «Лі» В. Сосюри тощо). Змальований письменником образ робітника-китайця, що люто покарав свого брата за зраду трудящих і сам героїчно прийняв смерть від рук ворогів, хвилював і хвилює читача своєю правдивістю і ширим пафосом інтернаціоналізму. Гідні згадки дві деталі, що рельєфно вимальовують характер Лі Юнк-шана, його вірність революції. Коли його оточили і запропонували здатись в полон, він, набиваючи рушницю, відповів спокійно коверканою російщиною:

«Сов'єт поставіт, сов'єт вазьмот!»

А в смертну свою хвилину борець Червоної Армії Лі Юнк-шан думав про те, «чи і в Китаї така велика забастовка, як тут?

І це була його остання думка».

Поєднання майже дитячої наївності, яка йде від довгих літ бідності і забитості, з епічною душевною силою і благородством, — цей характер М. Ірчанові пощастило передати скупими, але яскравими рисами.

Майстром стислої новелістичної мініатюри виступає М. Ірчан і в деяких інших своїх творах. Наче кадри кінострічки, проходять перед нами різноманітні епізоди: на фронті, під звихрену

стрілянину, добувається до червоноармійських окопів змучений болгарський комуніст, посланець на конгрес Комінтерну («На конгрес»); озвіріла куркульня закопує живими в землю незаможників («Перший розподіл»); недавня поміщиця плаксиво жаліється на «несправедливість» революції, яка зробила її робітницею у «власному» маєтку («Ночівка»); зацькований, забитий єврейський хлопець-робітник знаходить у Червоній Армії велику правду бідних — і вмирає, прагнучи врятувати товаришів («Він не поміг»). Все це справді нагадує короткі, лаконічні «фільми», на дні яких лежить думка про глибоку справедливість революції, що несе свободу і людську гідність мільйонам замучених рабів капіталу.

В цих новелах автор здебільшого мало говорить від себе, але майже скрізь впадає в очі чіткість його соціальних оцінок. Так само навіть в найлаконічніших його творах ясна перспектива дальшого розвитку подій. Так, після страшної картини куркульського самосуду, змальованої в новелі «Перший розподіл», автор подає несподівано ясну і бадьору деталь, що говорить про наближення перемоги над ворогом: «Замість жайворонків, десь далеко гуділи грізні гармати». То йде червоне військо, яке несе відплату за муки бідноти.

Слід зазначити, що в «Фільмах революції» ще не відчувається єдиної, цільної стильової настанови. Інколи поруч з реалістичними творами в книзі зустрічаються новели, в яких автор наче віддавав данину умовностям і штучним ефектам старого, книжного романтизму («Княжна»), або ж мимоволі впадав у натуралізм, нагромаджуючи описи різних жахів («Це було так недавно»), або ж розповідав про якийсь факт, що приваблює лише своєю «винятковістю», «незвичайністю» («Генерал»).

Взагалі, певні накладні витрати на шукання найбільш відповідних новому змістові художніх форм — факт незаперечний в «Фільмах революції». Так, надуживання символами, що пишуться з великої літери, емоційно-безладна композиція окремих етюдів, чисто віршова система рефренів і повторів — всі ці стилістичні прийоми, вживані автором переважно в «ліричній» частині «Фільмів», без сумніву мали своє коріння в пережитках недавнього Ірчаного символізму та імпресіонізму.

Часом М. Ірчан некритично захоплювався канонами «лівої» поезії і прози футуристів, доводячи майже до пародійного ефекту їх сумнозвісну «рубану», розірвану фразу:

«Шиплять. Сичать. Свищуть. Дзенькають. Бринять. Кулі.

Сказав поет. (Поет): Вам все одно. (Все одно). Чи бог — чи чорт. (Чи чорт). Обидва генерали. Гали. Грالی. Урра! Урра! Урра!» («Барикада»).

Але все це було тільки даниною чужим стилістичним віянням, бо «Фільми революції» в цілому засвідчують перехід М. Ірчана на позиції життєво-правдивої реалістичної творчості, окриленої революційною романтикою. Коли тогочасний критик писав, що «з наближенням письменника до революції він помалу переходить до реалізму з певною рисою романтизму»¹, він загалом вірно вказував на цей найголовніший, визначальний момент в художньому розвитку М. Ірчана.

До «Фільмів революції» тематично прилягають написані на чорно ще 1920 року, але видані дещо пізніше книги «Трагедія Першого Травня» (1923) і її продовження — «В бур'янах» (1925), хоч з стилістично-жанрового погляду це речі іншого, відмінного плану. Взяті разом, ці книги творять окремий цикл творів М. Ірчана, присвячений подіям громадянської війни.

В «Трагедії Першого Травня» М. Ірчан розповідає про те, що він бачив і пережив протягом лютого—травня 1920 року — в час, коли бригада січових стрільців, де він служив, перейшла на бік Червоної Армії, а потім в районі Козятина потрапила в білопольське оточення.

Другу частину своїх записок — «В бур'янах» — М. Ірчан начерно накидав того ж 1920 року, але, як і першу, обробляв і готував до друку пізніше — опублікована вона була 1924—1925 року. Основою її стали записи, зроблені автором у червні 1920 р., коли він, вдруге потрапивши в білопольське оточення, переховувався від ворожого полону на околиці с. Миронівки (Київщина). В перших розділах книги (очевидно, дописаних пізніше) автор знайомить читача з обстановкою, що склалася на білопольському фронті в травні 1920 року, розповідає про підготовку до вирішальних боїв у частинах 44-ї радянської дивізії, де він тоді служив. Далі йдуть розділи, присвячені кількадечному переховуванню автора від білополяків; та цікаві вони не подробицями цього переховування, а широкими спогадами автора про своє життя, про переїдений ним шлях духовного і політичного розвитку. На відміну від більш фактичної, більш щоденникової «Трагедії Першого Травня» «В бур'янах» можна назвати книгою сповіді і роздумів, книгою аналізу і оцінок баченого і пережитого автором.

Перебуваючи на околицях Миронівки, М. Ірчан згадував дитинство, юність, службу в «січових стрільцях»... Спогади вийшли дуже цікавими, багатими на колоритні деталі і подробиці, що допомагають скласти глибше уявлення не тільки про особу автора,

¹ В. А. таманюк. Передмова до книги: М. Ірчан. Бунтар, К., 1925.

але й про життя різних верств галицького суспільства майже за два десятиріччя. Разом з тим це така духовна історія самого письменника — історія його ідейних шукань, помилок і поступового просвітлення, поступового визволення з-під влади облудної, ворожої народові ідеології... «Який далекий мій шлях, доки дійшов я сюди, доки зрозумів, що двадцять років я був не я, а не-свідомий наймит моїх класових ворогів», це суворе, щодо самого себе, визнання письменника ніби творить внутрішній лейтмотив усєї книги.

Значна частина книги «В бур'янах» присвячена спогадам про перебування автора в «українських січових стрільцях», про те, як він поступово усвідомлював брехливість, гнилизну, антинародність усєї буржуазно-націоналістичної політики й ідеології. На сторінках своїх мемуарів письменник говорить не тільки про окремих людей і окремі групи — він рішуче засуджує всі ті політичні, суспільні, моральні ідеали, в яких довгі роки виховувала людей українська націоналістична буржуазія. Цей нещадний суд над цілою ідеологією й політикою українського націоналізму, суд, що його автор в багатьох місцях книги здійснює з неабиякою аналітичною гостротою, — надає його мемуарам значення визначного художньо-публіцистичного документа.

Спогади про конкретні події і факти чергуються в книзі М. Ірчана з узагальненими характеристиками буржуазно-міщанського націоналістичного болота. Своєю влучністю і нещадністю сторінки записок М. Ірчана часом змушують згадати славнозвісні франківські оцінки галицького «рутенства» і «ботокудства».

«Галицька інтелігенція... Надута, із надзвичайною зарозумілістю (Європа ж!), нещирою наївністю, «безкласовою політикою» (фактично класовою — буржуазною?), пустою гордістю на культурність і п'ємонтизм, собачою прив'язаністю за клаптик особистої вигоди, зрадою «найсвятіших ідеалів» і характерним, солодким потиранням рук («ах, народ, наш рідний народ!») і вкінці крикливим: «Ми бідна нація! В нас нема своїх панів, своєї шляхти!» — галицька буржуазія відповідно впливала на широкі маси трудящих, що економічно були залежні від неї, використовуючи для цього теж інтелігенцію, що виходила з трудящих мас».

Цинічну торгівлю української буржуазії інтересами народу, її мародерство і спекуляцію порожніми «патріотичними» фразами показує М. Ірчан, розповідаючи про огидну комедію націоналістичної «державності» в Києві (Центральна рада) і в Львові та Станіславі (так звана ЗУНР).

Тільки залишивши все це позаду себе, тільки відчувши глибоку радість прозріння, радість приходу до справи великих

і світлих ідеалів комунізму, можна було так схвильовано писати:

«Як люблю я, як глибоко люблю оцю велику боротьбу, оцю буйну соціалістичну Україну. Бо в ній я вилікував прокляту отруту і тепер знаю, що я нічого не знаю. Мені так любо, і я починаю ходити до школи ще раз. І вчуся. В бур'янах складаю другий іспит. (Перший в дні зради галичан місяць тому).

Останній іспит дві секунди перед смертю. Тоді розплющу очі і скажу всіма нервами:

— Люблю тебе, соціалістична Україно, і люблю всі соціалістичні країни.

І тоді вмру. Свое віджию.

Гарно жити на світі хоч одну годину і знати, що перед тобою метал!»

Такою гарячою, часом патетичною, часом інтимно-сердечною лірикою сповнена вся книга. Як не дивно, на перший погляд — вона, писана в смертельно-небезпечних обставинах, вся перейнята почуттям великого щастя, яке можна назвати щастям другого народження, щастям приходу до комунізму. Для багатьох людей Ірчанового покоління, які, подібно до нього, через помилки і розчарування прийшли до великої правди соціалістичної революції, це було одно з найбільших і найпрекрасніших почуттів їхнього життя; книгу М. Ірчана, раз прочитавши, не забудеш уже тому, що вона з великою силою і безпосередністю передає цю безцінну, прекрасну емоцію віку...

При читанні «В бур'янах» М. Ірчана згадуються відомі слова В. І. Леніна про книги А. Барбюса «В огні» і «Ясність»: «Перетворення зовсім темного, цілком пригніченого ідеями й передсудами обивателя й масовика в революціонера саме під впливом війни показано надзвичайно сильно, талановито, правдиво»¹. При всій відмінності талантів, біографій, обставин, в яких діяли письменники та їх герої (бо на духовний розвиток М. Ірчана величезний вплив, поряд з військовою, зробили події революції і громадянської війни в СРСР, у яких він брав безпосередню участь), про книгу «В бур'янах» можна сказати щось подібне: в ній теж талановито, правдиво, широко показані важливі ланки того процесу, завдяки якому з колишнього галицького гімназиста, що на заклик «любимого цісаря» та його націоналістичних підхлібників добровольцем пішов на війну, — в суворій школі життя, в школі війни і революції, через глибокі духовні історичні зрушення і перевороти виріс свідомий революціонер, комуніст, борець за новий соціалістичний світ.

Твори про громадянську війну становлять окрему тематичну

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 454

групу в прозі М. Ірчана. В українській радянській літературі, що має чимало визначних творів, присвячених цій темі, він примітний графічною гостротою і лаконізмом, властивими кращим речам «Фільмів революції», і тим щирим пафосом духовного оновлення і переродження, який позначає собою сторінки мемуарної диалогії (особливо «В бур'янах»). До того ж це майже єдині в нашій літературі про громадянську війну твори прозаїка-галичанина, який дивився на все зображуване очима людини, що прийшла до революції своїм, відмінним від інших шляхом. Звичайно, на сторінках книги «У бур'янах» можна зустріти подекуди й невірні або наївні думки та судження, і недостатньо проникливі та вичерпні оцінки окремих історичних фактів — про це попереджав читачів сам автор, говорячи, що писав він свої нотатки, будучи ще «надто молодий серед радянської дійсності». Але не це, зрозуміло, визначає суть і цінність записок Ірчана, а та велика викривальна сила, те щире ідейне горіння, що так впадають в очі при ознайомленні з цією чесною і пристрасною книгою.

Другу, не менш значну з ідейно-художнього погляду, тематичну групу в прозі М. Ірчана являють твори про канадсько-американську дійсність: повість «Карпатська ніч» і чимало новел та нарисів, зібраних в його книгах «Проти смерті» (Монреаль, 1927 р.) і «Матвій Шавала» (американські оповідання).

На той час, коли писалися ці твори, М. Ірчан (можливо, не без впливу фактографічної манери Е. Сінклера) вже виробив для своєї прози характерну рису, яку можна було б назвати: поезія достовірного факту. Майже всі його новели, нариси і вже згадана повість засновані на дійсних життєвих фактах (іноді автор сам чітко виявляє «документальну» основу своєї розповіді, посиляючись на те, що про зображувані події він дізнався там чи там, від такої чи такої людини). Чимало з його оповідань можна, власне кажучи, назвати нарисами. Разом з тим в переважній більшості вони не мають нічого спільного з горезвісною «літературою факту», пропагованою колись лефівцями, бо «факти» в М. Ірчана майже завжди освітлені чіткою типізуючою думкою автора, зігріті його емоціями (за винятком кількох слабших новел, де ті чи інші випадки з життя подані просто як випадки, без глибшого ідейного осмислення).

Серію творів М. Ірчана про Канаду і Америку відкриває повість¹ «Карпатська ніч». Це — перший в українській літературі ве-

¹ В деяких виданнях твір названо оповіданням. Однак в статті «Про себе» М. Ірчан з повними підставами визначає «Карпатську ніч» як повість.

ликий художній твір про долю простої людини — тяжко експлуатованого буржуазним ладом іммігранта — в Америці.

«Карпатська ніч» була плодом пильного студіювання автором американської дійсності. Деякими образами і мотивами вона перекликається з відомим оповіданням В. Короленка «Без язика» (до речі, навіть імена головних героїв в обох творах однакові — Матвій), але при всьому цьому самостійність «Карпатської ночі» не викликає сумніву — майже на кожній сторінці в ній просвічує своя, ірчанівська, фактично-документальна основа. Первісне ядро сюжету — оповідання галицького робітника про його перебування в Америці — автор записав ще на фронті взимку 1915 року. В Канаді він сам побував на багатьох шахтах, заводах, лісорозробках, занотував десятки спогадів робітників про їх поневіряння в США. Канадські товариші свідчать, що американська історія Матвія Шавали в деяких істотних моментах підказана авторові спогадами його друга І. Навізівського.

Повість М. Ірчана розпадається на дві частини: «обрамляючу» — карпатську і основну — американську. Перша дала повісті назву, друга — все головне в змісті. Гнітюча картина невдалої атаки австрійського війська, супроводжуваної тяжкими жертвами, опис нічлігу ратників у якійсь гірській церкві, початок розповіді Матвія Шавали і його божевілля в фіналі твору — все це має, за задумом автора, трагічно відтінювати життєву долю героя — долю саму по собі трагічну. Взагалі, лихоліття імперіалістичної війни — це тема, до якої письменник повертався раз у раз; страждання трудящої людини в капіталістичному пеклі завжди пов'язувалось у його свідомості з тими жахами, які він бачив на війні.

...У 27 років, повний сил і здоров'я, Матвій залишає молоду дружину з дітьми і їде в далеку Америку на заробітки. Перші шість років він працював лісорубом, потім шахтарем. Зароблені кривавим потом гроші у нього вкрали, коли він повертався додому. Майже збожеволілий з розпуки чоловік повертається в Америку знову; на цей раз йому пощастило одержати роботу на металургійному заводі. За кілька років праці в ливарному цеху він, карпатський богатир, став похилим, сивим дідом... Повернувшись додому після дванадцятирічного перебування на чужині, Матвій бачить свою дружину одруженою з іншим (з Америки вона одержала помилкове повідомлення про смерть чоловіка). До трагедії Матвія додається драма іншого чоловіка — Семена Зарічного, який кінчає життя самогубством. Останню — вогняну — крапку в цій історії знедоленого галицького селянина становить розпочата імперіалістами війна...

В описі американських поневірянь Матвія автор небагатий на психологічні, моральні та інші письменницькі аспекти. Образ Матвія як особистості додає небагато нового до тих образів темного й забитого галицького селянина, які вже були перед М. Ірчаном в українській літературі. І все ж образ головного героя «Карпатської ночі» вийшов дуже правдивим, повним життєвої переконливості; особливо яскраво розкривається він там, де автор показує злигодні, на які прирікає трудівників, подібних Матвію, капіталістична Америка.

В змалюванні всього, що зв'язано з працею Матвія, умовами його життя, його нудьгою за рідними, його найближчим оточенням, становищем робітничого класу в США взагалі,— автор бере в полон читача передусім невідпорною правдивістю і конкретністю своїх описів. Всьому цьому віриш безумовно, бо за всім цим стоїть глибоке знання описуваної дійсності. Описи праці Матвія в ливарному цеху, його життя в «пансіоні» старої Зумар, його дружба з литовським робітником Янасом,— запам'ятовуються читачеві надовго, враження від них залишається глибоке і тривке. І коли ми бачимо, якої нещадної експлуатації зазнає Матвій Шавала разом з іншими робітниками на американському заводі, з якою страшною хуткістю гинуть в нього молодість, сила, здоров'я, ми повторюємо разом з героєм його невеселий висновок про те, чим є капіталістична Америка для таких, як він:

«Америка... Матвій вже розуміє тепер її. Не бачив багато, але розуміє. Це та країна, де скапуються люди, як свічки. Де з поту і сліз людей можна ріку пустити. Де щастя є для всіх, тільки не для бідних. Така Америка була і в Долинському повіті...»

Особливе місце в сюжеті твору посідає нетривале, але важливе в житті Матвія знайомство і дружба його з свідомим робітником, соціалістом Янасом. Реаліст нового, революційного тилу, М. Ірчан не міг обмежитись самим лише описом страждань робітників — він вважав своїм обов'язком накреслювати перед людьми перспективу, вказувати вихід із становища. Темний, неписьменний, відлюдкуватий Матвій чує від ткача Янаса перші в його житті слова про класи і класову боротьбу, про соціалізм, про те, що немає бога,— і хоч багато, дуже багато чого в них він не розуміє, все ж пам'ять про розмови з Янасом стала для нього світлим променем на все життя. Пізніше, в фатальну карпатську ніч, коли розсудок залишає Матвія, йому здається, що Янас був «товаришем Христа» — уявлення, по-своєму, природне для темної, релігійної людини в момент її гарячкового марення... Саме Янаса.

революційного соціаліста, кличе він у хворій маячці — пояснити той кривавий кошмар, яким стала для нього війна.

В стилістичному відношенні повість досить строката. Поруч з художніми картинами в ній живуть і протокольні описи, і публіцистичні відступи; проте в цілому повість читається з неослабним інтересом — такими є повнота і ґрунтовність змісту, що ними позначена розповідь М. Ірчана. Художнє враження від авторського викладу дещо знижує лише надмірна афектація, що владає в очі на перших і останніх сторінках повісті (описи страхів війни).

Враженням канадсько-американської дійсності М. Ірчан присвятив чимало своїх оповідань, зібраних, головним чином, в книзі «Проти смерті» (Монреаль, 1927). В них він продовжує традиції кращих письменників-реалістів, які правдиво показували гострі соціальні суперечності і незчисленні болячки, властиві капіталістичному ладові. Всім своїм змістом ці оповідання М. Ірчана спрямовані проти поширюваних апологетами капіталізму рекламних міфів про «Америку — країну широких можливостей», про «Канаду — золоте дно» тощо. З цього погляду М. Ірчан безпосередньо перегукувався з американськими реалістами, очолюваними Т. Драйзером, — тими письменниками, в чиїх творах Америка постала перед очима такою, як вона є, без пудри і рум'ян. Але не тільки ця і не тільки літературна традиція стоїть за творами М. Ірчана. Читаючи його оповідання, бачиш за ними письменника-агітатора, письменника-газетяра, який об'їздив усю країну і зустрічався з сотнями людей як працівник і боєць Комуністичної партії.

В одному з найкращих оповідань М. Ірчана — «Смерть Асуара» — висловлено гнівний протест художника-гуманіста проти жорстокої колонізаторської політики американського імперіалізму. При читанні цього оповідання перед очима читача мимоволі встають класичні образи «аляскінської» прози Джека Лондона; проте герої творів славетного повістяра все ж рідко підносились до такого революційного обурення, яке звучить в останньому слові ескімоса Асуара, засудженого до страти американським судом:

«— Пане суддя і всі ви, що тут зібралися! Я вас прохаю, перекажіть всім, що я, Асуар, син вимираючого ескімоського народу, від імені сорока тисяч рештків його, перед обличчям смерті передаю всім тим, що прийшли в нашу тиху країну не працювати, а обманювати і винищувати нас, мирних людей півночі, — передаю... тяжке прокляття!!!»

Весь суд над Асуаром, що вбив багатих гвалтівників своєї сестри, стає в зображенні М. Ірчана судом гордого, нескореного сина Аляски над розбійниками американського капіталу. З допо-

могою багатьох яскравих деталей розкриває письменник огидне лицемірство американського буржуазного суспільства, його хижу класову жорстокість, прикриту ханжеськими гуманними фразами.

Сама смерть Асуара стала викликом всевладному капіталові — цією думкою насичена вся емоційна атмосфера оповідання. Поетичному виразові її служать і пейзажні деталі — романтична картина могутньої грози, якою відкривається твір, і образ без міри ясного і барвистого північного саява, що лейтмотивом проходить через усе оповідання.

До теми про долю народів, нещадно експлуатованих і вигублюваних американською буржуазією, повертається М. Ірчан і в нарисі «Вуджена риба», що входить до циклу подорожніх нотаток «Поміж людьми».

Досить незвичайний для М. Ірчана тематичний ракурс бачимо в «Білій мавпі». Бездоганно зроблена «американська» новела з несподіваним кінцем змальовує тип вкрай деморалізованої жінки, «білої мавпи», яка зраджує чоловіка лише для того, щоб мати змогу купувати дорогі прикраси і вбрання. На перший погляд — не дуже вагома щодо свого ідейного змісту річ, своєрідна письменницька вправа на побудову новели «з несподіваним кінцем» — в дусі Генрі чи Брет Гарта; проте й тут виразно виступає тема соціальна — осуд письменником влади грошей, що розбещує стількох людей в «холодній країні долара».

Та найбільш уваги віддав Ірчан-прозаїк своїм землякам — українським іммігрантам у Канаді. Доля українського трудового населення на канадській землі завжди глибоко хвилювала автора «Карпатської ночі». Вражаючий своїм трагізмом художньо-публіцистичний начерк історії українського населення в Канаді він дав у статті «Канадська Україна», розповівши про тяжкі поневіряння перших переселенців у диких канадських лісах, про жорстокий визиск їх підприємцями. Від М. Ірчана наш читач вперше дізнався про те, як в роки першої світової війни канадські власті полювали, наче за звірами, за молодими українськими чоловіками, створивши з них військову частину, що була з цинічним глумом названа... «Ірландською гвардією» і боролася за інтереси держав Антанти на французькому фронті...

В циклі «Поміж людьми» є кілька невігданих оповідань-нотаток, що розповідають про зустрічі письменника з своїми земляками в різних кінцях канадської землі (пізніше до них приєдналось оповідання «Юра Данищук», написане автором вже під час подорожі через США в УРСР). Всі вони пройняті болем письменника-гуманіста за людину, забиту, упосліджену, без міри скривджену капіталістичним ладом. Сторінки цих стислих нотаток, де часто по-

дано одні тільки факти, справді вражають читача своєю суворою, часом страшною, правдою.

Свої записи автор називав «примітивними... неретушованими фотографіями», позбавленими «найменших прикрас і вишуканості». В певному розумінні це так, але «фотографії» М. Ірчана водночас настільки промовисті, настільки сповнені живою авторською думкою і емоцією, що можуть бути по праву поставлені в ряд його найкращих творів.

Без краю сумні людські історії, які автор переповів у своїх нотатках «Нічліг», «Утеча», «Юра Данищук», можна назвати винятковими тільки за зовнішніми обставинами; в своїй суті вони глибоко типові, бо так чи інакше відбивають долю багатьох і багатьох трудящих людей в умовах капіталізму. Нужденна стара жінка, яка багато років живе серед глухого канадського лісу, одна-однісінька, в дірявому хліві разом з коровою,— одна з тисяч знедолених матерів, що розгубили в часи імміграції свої сім'ї, залишились без рідних і близьких. Така ж типова доля старого Данищука — її співбрата й товариша по незмірних втратах і надлюдських злигоднях, перенесених серед канадських хаш. А хапаюча за серце історія нещасного батька, який сам загубив своїх дітей, заховавши їх у підземелля під час бою, що точився навколо села,— хіба це не сконденсований вираз тих страждань, які принесла мільйонам людей імперіалістична війна?

Не треба лякатись похмурого, часом аж надто похмурого колориту, яким позначено багато творів М. Ірчана про війну, про капіталістичну дійсність, — цей трагізм цілком виправданий тією страшною життєвою правдою, про яку доводилось розповідати письменникові. Власне кажучи, в трагічному світовідчужанні, в здатності особливо глибоко переживати те лихо і біль, яке приносить людям капіталізм з його війнами, голодом, безробіттям, визиском, — одна з характерних особливостей М. Ірчана як письменника. Після Василя Стефаника в українській літературі, мабуть, ніхто так не передав моторошну правду болів і страждань, що їх зазнає проста людина в умовах капіталізму, як це зробив М. Ірчан, ніхто не володів такою вразливістю до фізичного і морального бідуювання людини праці.

Але буває трагізм всякого характеру — трагізм, що розслаблює та пригноблює, і трагізм, що мобілізує і підсилює волю до боротьби. Трагізм, властивий більшості творів М. Ірчана, саме цього останнього, оптимістичного і дійового характеру. На відміну від деяких літераторів Заходу, що охрестили себе «загубленим поколінням», комуніст М. Ірчан не став співцем страждання — переважною більшістю своїх творів він активно стверджує необхідність

боротьби, яка розриває «залізне кільце» страждання. Своєю проповіддю активності і непримиренності в боротьбі з соціальною несправедливістю він продовжував традиції І. Франка, наслідував приклад великого М. Горького.

Красномовно про це говорить оповідання «Апостоли».

...Вмирає старий селянин-трудівник, що двадцять років працював на канадській землі, «аж кров з нігтів пускалась». Вмирає під сумний акомпанемент змолоду пам'ятної, вивезеної з далекої батьківщини пісні:

Гороньками — босими ногами —
В спеці й на дощі —
А все ближче, а все даліше
Д' глибокій землі...

«Не жалів, що вмирає. Але неясно, всім болем, що згорнули його цілі роки, відчував якусь велику несправедливість, таємну, страшну кривду, що десятки років мучила його. Ніколи не знав супочинку; запряжений змалку до старості в тяжкий віз життя — тягнув його всіми жилами і ніколи не міг заснути з радісною думкою, що завтра буде інакше, як сьогодні». І коли до Івана приходять віруючі-«апостоли» (одна з українських сект у Канаді), щоб схилити його до покаяння перед смертю, він рішуче відкидає їх просьби і намовляння. Дух непокори, дух пристрасної непримиренності до панів земних і небесних живе в цьому простому селянинові. виявляється, він був знайомий з І. Франком, був членом заснованої ним партії радикалів («правдивих, давніх радикалів», від яких тепер у цій партії «лиш послід лишився», додає Іван). Від свого вчителя він засвоїв революційно-демократичні переконання, яким лишився вірний до кінця життя.

«Давно-давно говорив він мені, — каже в свої останні хвилини старий селянин. — Я ще молодим і дужим був і в очах цілий світ червоною крайкою був мені вловитий. Щасливий я нині, що слова його вбралися в силу. На Україні і в тій далекій Росії воскресла бідним правда. Як нині тямлю, він казав, що так буде. А це велика віра. Царя не стало, бідні горою, земля людська, не.. пан... ська-а-а...»

В цих теплих і щирих словах про Жовтневу революцію, сказаних старим Іваном, звучить глибока любов і пошана всього трудового населення Канади до Радянського Союзу.

«Моя поезія сумна, але в сумі тому червоний гнів, як кров замучених. В сумі тому міць і завзяття», писав Ірчан в оповіданні «Бейбі», наче спеціально зупиняючись на питанні про характер властивого його творам трагізму. І саме це оповідання — одне з найхарактерніших для письменника — все пройняте закликком до

дії, до боротьби; в ньому чимало сумних нот,— але сум цей викликаний якраз видовищем соціальної пасивності і несвідомості, що їх з болем спостерігав автор серед певної частини трудящих за океаном.

Прозові твори М. Ірчана, написані на канадсько-американському матеріалі, зберігають живе значення і в наші дні. Радянському читачеві вони допомагають глибше пізнати потворність і неправду світу капіталізму, шцент розбиваючи брехливі легенди про Америку й Канаду як «обітовану землю» для трудівників. Варто зазначити, що в своїй сукупності ці твори складають своєрідний і майже єдиний в українській літературі художній цикл, присвячений життю трудящої людини в умовах заокеанської дійсності.

Третя тематична група Ірчанової прози — це оповідання про Західну Україну. Вона кількісно нечисленна, але цікава тим, що автор спеціальний наголос робить в ній на показі незатихаючої, рішучої боротьби трудящих проти польсько-шляхетської влади, за возз'єднання з Радянською Україною. Як і в творах про канадсько-американське життя, М. Ірчан виступає тут уважним і вдумливим митцем — дослідником тих змін і зрушень в житті, мисленні, психіці простої людини, які породжує революційний розвиток дійсності. «Основне його художнє завдання, — слушно писав з цього приводу критик М. Доленго, — стежити й показувати в аналітичних образах, документувати, якомога конкретніше, ті повільні молекулярні зрушення в зубожілій і пролетаризованій масі галицького селянства чи то в Америці, чи в старому краї, що їх (зрушення) має поєднати в собі загальний рух соціальної революції»¹.

В оповіданні «Змовники» перед нами — молоді хлопці, які вночі, зв'язавши сторожа, підпалюють панський двір. Це боротьба, яка ще ведеться стихійно, але в свідомість «змовників» уже глибоко проникає почуття того, що сила і право — на боці народу: «Хоч за паном жандарми і військо, але нас більше. Мурашки загризуть і чоловіка, як багато їх»...

Якщо в «Змовниках» нічна імла допомагає кільком сміливцям, то в «Тайні ночі» за її завісою діє вже цілий загін озброєних повстанців, що веде бій з жандармами. Це було явище нерідке в тогочасній західноукраїнській дійсності, про подібні випадки не раз писали газети. Враження від твору знижує однак те, що на перший план в ньому висувається випадкова загибель молодого селянина Грицька, про настрої і прагнення якого ми, власне кажучи, дізнаємося зовсім мало. Тут, в цьому оповіданні, виявляється

¹ М. Доленго, Ірчанова проза. «Критика», 1930, № 17, стор. 42—43.

слабкість, властива окремим творам М. Ірчана: письменник бере зовні промовистий, навіть вражаючий факт (здебільшого, з трагічним відтінком), але змальовує його тільки «як факт», без спроби художньо «прояснити», типізувати його. Грицько гине, наткнувшись на жандармську засаду, що прийняла його за повстанця, гине, так би мовити, «без вини», і читачеві лишається тільки тужити за загиблим юнаком разом з його матір'ю і молодою дружиною...

Так часом проступає назовні слабка сторона того надмірного піетету перед «фактом» («всі мої твори — це життєві факти»), який сприйняв М. Ірчан від деяких своїх літературних вчителів.

Після 1930 року, коли польський фашизм розпочав на західно-українських землях смугу кривавих «пацифікацій», М. Ірчан пише оповідання «Протокол», нарис «Осінь в димах» (останній твір був широко передрукований прогресивною пресою Західної Європи) тощо. Все це твори сповнені протесту проти жорстоких розправ, якими польська шляхта намагалася «втихомирити» революційний рух на Західній Україні.

З Ірчанової прози досі не все зібрано. Немає зокрема тексту «Червоного озера», лишився тільки невеликий уривок розпочатого автором роману «Акули». Доводиться гірко пожаліти за цим, бо обидва твори вже самою тематикою являють інтерес, першорядний для нашої літератури. Але й те, що лишилося з прозової спадщини письменника — лишилось, без сумніву, для довгого і діяльного життя. Сила цієї прози — в її життєвості, в глибокій вірності правді дійсності, в революційній ідейній тенденції, яка окрилює всі кращі твори М. Ірчана.

Письменник великої працьовитості і багатогранності, М. Ірчан писав також вірші, публіцистичні статті і нариси, був майстром на всі руки в кипучому редакційно-газетярському цеху.

Публіцистика була постійною літературною зброєю М. Ірчана. До газети «Більшовик», газети й журналу «Галицький комуніст», журналу «Західна Україна», прогресивної канадської преси він написав десятки й сотні статей, нарисів, кореспонденцій, рецензій і критичних статей, присвячених різноманітним темам політичного, громадського і літературно-мистецького життя. Ірчанові доводилось писати про все, чого вимагала обстановка, до чого спонукав його бойовий обов'язок комуніста-газетяра. В своїх статтях він викривав українських буржуазних націоналістів і польських фашистів, виступав проти канадської і американської реакції, розповідав про героїзм людей, що боролися проти буржуазно-поміщицького ладу, про поневіряння українських іммігрантів у Канаді і про розвиток в їх середовищі прогресивного руху, очолюваного партією комуністів. Такі статті і нариси, як «Канадська Україна», «Червона по-

встанча дванадцятка», «На Західній Україні і в Західній Африці» переконливо свідчать про публіцистичну силу і вмільсть письменника. Беручись за перо критика, М. Ірчан писав про Т. Шевченка, І. Франка, В. Сосюру, В. Бобинського, Е. Сінклера і багатьох інших письменників. А втім — публіцистична спадщина письменника, розкидана по десятках періодичних видань, в тому числі канадських, австрійських та чехословацьких, сьогодні ще ніким не зібрана до купи, не вивчена в своїй сукупності,— отже, докладний розгляд її стане можливим лише в майбутньому.

Окреме місце в спадщині М. Ірчана посідає великий нарис «З прерій Канади в степи України», що був свого часу виданий окремою брошурою. Це — відгук письменника на історичні процеси колективізації сільського господарства, свідком і учасником яких він був. Недавньому прибульцеві з Канади, йому не терпілось швидше опинитися на передовій лінії боротьби за соціалізм на селі, і він весною 1930 року їде в Мигаївську комууну на Одещині, створену в 1922 році українськими реемігрантами з Канади. В нарисі про Мигаївську комууну наочно виявляються риси, властиві публіцистиці М. Ірчана,— максимальна сумлінність, докладність, точність щодо фактичної сторони справи і водночас уміння бачити перспективу, робити широкі ідейні висновки і узагальнення.

Вірші М. Ірчана друкувалися в канадських і радянських журналах («Зоря», «Нова громада», альманах «Західна Україна»). Цікаві з погляду ідейно-тематичного — в них (скажімо, в «Американському місті» та інших) виразно звучить різкий осуд капіталістичної дійсності, готовність до боротьби за новий світ — ці вірші все ж не досягають за своєю художньою якістю того рівня, на якому стояли кращі прозові та драматичні твори письменника.

В цілому творчість Мирослава Ірчана — після того, коли він переборов впливи модернізму (отже, починаючи з «Фільмів революції» і «Дванадцяти») — йшла в річищі літератури соціалістичного реалізму часів її народження і становлення. Недарма критика кінця 20-х — початку 30-х років майже одноставно характеризувала творчий метод письменника як «пролетарський реалізм», або «революційний реалізм»: як ми знаємо, все це були «робочі» терміни, що передували виробленню науково-обгрунтованого і точного поняття: соціалістичний реалізм.

Творчі можливості Мирослава Ірчана — драматурга, прозаїка, публіциста — протягом його недовгого літературного життя, очевидно, розкрились далеко не повністю. Та й за ті півтора десятиріччя, що минули з часу видання його першої книги, письменник лише протягом дуже короткого періоду (з 1929 по 1933 рік) мав змогу повністю віддатися літературній праці; всі останні роки во-

на була для нього заняттям «понадурочним», одним з додатків до численних службових, громадських і газетярських навантажень. Скарги на нестачу часу, на неможливість зосередитись над продукуванням і глибоким опрацюванням творів — були постійним мотивом в Ірчанових висловлюваннях і листах. Можливо, в значній мірі саме цим пояснюється те, що проблема остаточної кристалізації художнього методу і стилю (в тому числі й звільнення від окремих «домішок» натуралізму, сентименталізму, плакатності), проблема цільної і достатньо високої художньої культури майже все життя стояло перед письменником як одна з його важливих творчих проблем. Цьому не сприяли, як ми бачили, умови шестирічного перебування М. Ірчана за океаном, де до того ж не було такого літературного середовища, в якому він міг би професійно рости і вдосконалюватись. Після повернення на Радянську Україну М. Ірчан, окрилений і збагачений новими враженнями, новим життєвим і теоретичним досвідом, посилено й інтенсивно працює, намагаючись стати на рівень кращих звершень радянської літератури, але багатьом його планам і намірам, на жаль, не вдалося бути здійсненими.

Але й те, що М. Ірчан встиг дати читачеві, є цінним внеском в українську літературу. Прозаїк і драматург, що талановито розповів про громадянську війну в СРСР, про життя українців за океаном і визвольну боротьбу трудящих західноукраїнських земель; український радянський письменник і водночас чи не найбільша постать серед діячів тогочасної революційної української літератури за рубежом — вже цим, не зовсім звичайним, поєднанням М. Ірчан привертає увагу широкого радянського читача. Додаймо його щирю й глибоку революційну пристрасть, незмінну вірність ідеалам комунізму, до яких він прийшов, рішуче спаливши всі мости до свого минулого, додаймо невід'ємні від його творчої особистості гуманістичний біль за знедолену просту людину і непохитну віру в перемогу нового над старим, життя над смертю, додаймо гостре письменницьке око, що відбило в собі стільки живих і яскравих подробиць баченого ним світу, — і ми зрозуміємо, чому кращі твори письменника й сьогодні знаходять для себе чуйного, уважного і вдячного читача.

Леонід Новиченко

ДРАМИ



РОДИНА ЩІТКАРІВ

(ГАЗИ)

(ДРАМА НА 4 ДІЇ)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Антін — сивий, сліпий шіткар і музика.

Марія — його жінка, сліпа.

Єва — їхня дочка, років 18, сліпа.

Івась — їхній син, 20 років, видющий.

Марко — його товариш, поважний юнак.

Ада — дочка професора, років 20.

Боб — її брат, одягнений розкішно, поганий з обличчя, йолупуватий, років 22.

Інженер — сухий, виснажений, років 35.

Вояк.

Юрба за сценою

Діється в європейському місті під час світової імперіалістичної війни 1914—1918 років.

Поміж першою і другою дією минає рік, а поміж другою і четвертою — три роки.

ДІЯ ПЕРША

Середина бідної міської хати. Одно ліжко, стара канапа, стіл, кілька крісел, у кутку полочка з книжками. Двері: вхідні й ліворуч.

Крізь відчинене вікно видно місто.

Коли піднято завісу, Марія сидить біля столу й робить щітку. Єва задумалася над книжкою для сліпців.

Єва. Мамо!

Марія. Що, дитино?

Єва. Я перестану читати. Буду помагати вам у роботі.

Марія. Ні, ні, читай краще. Я дуже люблю слухати. А роботи цієї небагато, встигну сама. Все одно батько відніс 15 щіток, а я роблю нову тільки, щоб не сидіти даром.

Єва. Мені ніяково читати, як ви працюєте.

Марія. Нічого, Єво, ти читай. Любо мені, що хоч ти не така вже темна, як ми. Ти хоч читати навчилась.

Єва. Навчилась, мамочко, але я читаю про те, чого ніколи не бачила і не побачу.

Марія. Це правда, та що ж робити? Така вже наша доля. Ти не думай про це, Євочко. Не треба... Читай далі.

Єва (*зітхнула*). Для вас, мамочко, прочитаю. (*Починає водити пальцями по сторінках книжки. Голову держить угору*). Я читаю далі. (*Читає повільно*). «Мамо природо! Відки ж така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там, угорі, над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються?»

Марія. Ти читаєш, Єво, чи говориш?

Єва. Читаю, мамо. Так написано. Правда, неначе

про нас? Бо і я, і ви, і наш тато так тяжко покривджені. Тисячі, мільйони людей мають очі, а ми караємося у віковичній темряві.

Марія. Про це не читай, дитино. Не треба... Знайди щось веселе, гарне.

Єва. Хіба для вас, мамо, бо мене вже книжки не цікавлять так, як колись. Я не знаходжу в них відповіді на питання, що мучать мене.

Марія. Бо книжки, дитино, пишуть ті, що мають очі.

Єва. Це правда. Якби я писала книжку, то не раділа б сонцем, бо не знаю його. Я тужила б за ним, проклинала б темряву... Я ж не знаю правдивого життя, мамо, а я вже не дитина. Яке те життя? Які люди? Що значить бачити? Я нічого не знаю, а рвуся знати, бо я ж живу...

Марія. Це, може, і через те, що ти читала книжки.

Єва. У книжках чужий і невідомий мені світ, це правда. Але ось Івась. Він бачить життя, він усе бачить і каже, що на світі велика кривда не лише нам, сліпим, але й мільйонам видющих. А я цього не бачу, я тільки відчуваю нашу кривду. Бо я, сліпа дочка сліпих щіткарів і музик, засуджена у вічній ночі доживати свій вік...

Марія. Це, Єво, твоя юність говорить. І я колись побивалася так. А потім звикла. Що кому призначено, дитино...

Єва (в задумі). Що кому призначено...

Входить з палицею в руках Антін.

Антін. То ти, Маріє?

Марія (встає). Ти вже повернувся, Антоне?

Антін. Усі щітки продав, та ще замовлення дістав. Кажуть, ваша робота добра. А надворі тепло, приємно. Любо побути. Єва тут?

Єва. Тут, тату.

Антін. Пішла б ти, дитино, до шевцевої Зоні. Вже вечоріє, то, може, підете трохи над річку. Там свіже повітря.

Єва. Не хочеться, тату. Трудити Зоню не хочу. Хоч вона добра для мене, але мені ніяково. Може, вона сама хоче піти кудись...

Антін. Івась швидко прийде з роботи; може, він піде з тобою.

Є в а. Івась напрацюється цілий день на фабриці, і йому тяжко ходити. Спочити треба.

Марія. А може б, ми пішли разом? Хоч до найближчого саду. Ти, Єво, не одужала ще після недуги, і, розумієш, лікар казав, що треба бувати на свіжому повітрі.

Є в а. Як хочете, мамо. Я готова. *(Встає)*.

Марія. Антоне, як прийде Івась, то вечеря готова. Він знає.

Антін. Добре. О! Івась усе знайде. Ідїть, доки сонце не зайшло, бо вечори ще холодні. А я докінчу свою роботу.

Марія. Я не скінчила шїтку, може, ти...

Антін. На столі? *(Знаходить руками)*. О, добре, добре. Я докінчу.

Марія *(бере з кутка палицю)*. Ходім, Єво... *(Підходить до неї й бере за руку)*. Підемо в садок. *(Виходить)*.

Антін постояв хвилинку, подумав. Потім присідає і починає робити шїтку, мугикаючи тужну мелодію. Руки застигли коло праці, він замовк, зморщив чоло. Раптом швидко встав і, спираючись на палицю, пішов лїворуч. Бренькнули в другій кімнаті струни, і тихо, приглушено полилася мелодія скрипки.

Івась входить бадьорий, веселий, у робочому картузі, забруднений від праці, з бляшанкою (посудина на їжу) в руках. Почув гру батькову і став, як укопаний. Потім повільно скинув картуза. Гра Антонова то завмирає, то знову зривається. По хвилі переходить у ледве чутні тони і втихає.

Антін виходить згорблений, засмучений.

Івась *(глухо)*. Тату!

Антін *(здрігнувся)*. Ти, Івасю?

Івась *(підходить до нього)*. Тату, навіщо завдавати собі болю?

Антін. Нічого, сину, нічого. Це так, щоб розрадити душу.

Івась. Хїба вам тяжко?

Антін. Скрипка, Івасю, — це мое правдиве життя, мїй справжній окремий світ. Коли граю, то все бачу, все знаю. Тоді я не слїпий, тоді забуваю про наше нещастя, про нашу кривду. Але ти голодний, сину. Мама з Євою пішли в садок посидїти трохи, а вечеря готова.

Івась. Я знайду, тїльки вмюся трохи. А ви, любий тату, заспокойтеся. Не треба про все це думати. Не

варто. Все одно нічого не допоможе... Нарешті, не ціле ж життя думати про одне. Я вже казав вам, що гордий я вами. Гордий тим, що я одинокий видючий син сліпої бідної родини шіткарів. Мені так любо, що я допомагаю вам у всьому...

Антін. Правда, Івасю. Якби не було тебе, то ми всі пропали б... Але, знаєш, темна людина ніколи не може забути про своє вічне горе. Я знаю, що поправити це годі. Сліпим я й умру. Бо я не лише жива людина. Я ще й батько. А ти не дитина, то розумієш це, Івасю. І тому біль, такий пекучий біль, томить мене всього. Як тільки залишуся сам, то біль той підсувається до горла і давить. Дуже давить. Тоді втікаю до своєї скрипки і на струнах виливаю свою тугу. І я знаю, мама і Єва теж сумують, але всі ми перед собою не показуємо цього...

Івась. Ніхто, може, не розуміє всіх вас, тату, так, як я. Тільки годі вічно жити болем. Не треба впадати в розпач...

Антін. Я, Івасю, нічого. Давно, з дитинства привик. Та все ж, вийду на вулицю і почуваю, що я не те, що всі... Щось жалісне, безпомічне, слабе... Якби сам, то ще нічого. А в нас же Єва! Навіщо було карати так її? Навіщо прийшла вона на цей світ? А тепер пізно... Ну, годі! Так якось спало на думку, бо на кожному кроці відчуваю великий біль, а може, й жаль нашої Єви до мене. Багато думаю, але... Іди їсти, сину...

Івась. Ех, тату, тату! І я думаю, але що ж?.. Ну, я йду. *(Вийшов ліворуч)*.

Антін сідає знову до шітки. Мовчки працює.

Ада *(в літньому одязі й капелюсі, з зошитом у руках, входить по хвилі з іронічною посмішкою. Побачивши тільки Антона, поважніє)*. Доброго здоров'я, пане Антоне!

Антін *(повернув голову)*. Це ви, панночко? Доброго здоров'я! Сідайте, будь ласка, у нас. О! Давно чув ваш голосок. Дзвінкий, гарний голосок. Сідайте, сідайте!

Ада *(сідає біля столу)*. Я заходила два дні тому до вас, але бачилася тільки з Івасем. Вас не було дома. *(Розглядається по кімнаті)*. А Івася ще немає?

Антін. Є, є, панночко. Прийшов і вечеряє в другій кімнаті. Я покличу, якщо треба.

А д а. Ні, ні. Не треба, я почекаю. У мене по правді нема ніякого діла. Зайшла просто так... (Мовчанка). Ви все коло свого ремества?

А н ті н. Жити треба, панночко, Хоч правда, з цих шіток прожити годі, але Івась уся наша допомога. Якби не він, то ми пропали б. А так я зароблю дещо шітками, і він на фабриці, і яюсь ідуть дні за днями.

А д а. Так, щастя, що маєте Івася.

А н ті н. Велике щастя, панночко, Велике! Я ніколи не забуду тої великої радісної хвилі, коли довідався, що в нас родився він і — не сліпий. Я був би забив себе, якби він був теж сліпий. Бідна Єва, яке її життя через сліпоту? Нам двом однаково, ми прожили своє, а вона молода, кажуть, гарна, і що з того?..

А д а. Так, дуже гарна.

А н ті н. Ви не знаєте, панночко, яке велике щастя очі. Без очей гірше, як без рук. Ви подумайте, що ми не знаємо нічогосінько. Ми ніколи не бачили людей, ні вулиці, ні сонця, ні дерев. Вічна ніч, і ми в ній...

А д а. Вірю вам. У вас я буваю рідко, але знаю, як гірко вам.

А н ті н. А Івась — це єдина наша надія. Він бачить життя, він щасливий за нас всіх, і через нього й ми... І добра дитина, дуже добра... Та ось я голову свою журю, щоб його не забрали на війну, бо, кажуть, війна цим разом буде напевне... Що ж нам тоді робити? Це наша загибель...

А д а. Цим не тривожтеся, пане Антоне. Івась замолодий до війська, а мій тато каже, що довше, як шість місяців, війна не триватиме.

А н ті н. А я боюся, дуже боюся. Сам собі думаю про це і нікому не кажу...

Івась у другій кімнаті, заспівав на мотив «Марсельези».

Над залитою кров'ю землею
Ніч похмура, туманна стоїть...

Він усе такий бадьорий.

А д а. Це добре. (Повернула голову і слухав).

І в а с ь (співає далі).

А в тумані під сірою млою
Бій всесвітній, кривавий кипить...

(Виходить швидко, втираючи рушником обличчя, але, побачивши Аду, став і почав іронічно). Кого я бачу?

Вітаю вас, шановна громадянко, Адо, в наших пролетарських хоробах.

А да (*іронічно хилить голову*). Поклін вам, товаришу руїннику.

А н т і н. Що це за привітання у вас?

І в а с ь. Це наші. Ми інакше не вміємо. (*Відкидає набік рушник і присідає недалеко Ади*). Що ж вас прибило до нас, громадянко?

А да. Прийшла подивитись на вас і спитати, коли спалахне соціальна революція?

І в а с ь. Дивитися на мене можете аж до самого ранку, це байдуже мені. А соціальна революція, панно Адо? Хм... Бачу, ви таки цікавитесь цим питанням. Чи не з переляку часом?

А да. Я ніколи не боюся того, чого не може бути.

І в а с ь. Подождіть, горда панночко, я ще не відповів на ваше запитання. Ви хочете знати, коли спалахне соціальна революція. Так слухайте: як оцей будинок буде не вашого батька, а всіх трудящих, і як ви не будете шелестіти своїм одягом і ганяти з дармоїдства по місті, а будете працювати на прожиття і зватиметесь не панна Ада, а просто громадянка Ада,— ось тоді, панно Адо, буде вже соціальна революція.

А н т і н. Що це ти, Івасю? Я нічогосінько не розумію.

І в а с ь. Зате розуміє панна Ада. Правда?

А да. Ви, Івасю, все ще непоправний фантаст, як я бачу. І все ж веселий, бадьорій.

І в а с ь. Чого ж журитися мені? (*Випростався*). Я здоровий, міцний, повний життя і віри в краще майбутнє. Головне, панно Адо, це віра, і я ні в якому разі не помінявся б з вами. Бо й справді — яка може бути ваша віра? А ви подивіться на мене, звичайного робітника. Я працюю день у день і вірю, певно вірю!

А да. У віщо ж ви так дуже вірите?

І в а с ь. У кінець неправди, у кінець отих гордих і зарозумілих ваших посмішок. І ваших, і цілого вашого класу. Будьмо щирі. Надіюся, що признаєтесь мені, як скажу, що так для вас, як і для вашого батька, брата і всіх подібних вам, ми, робітники, у ваших очах і поняттях — якісь нижчі створіння. А насправді, ой, не хочете ви знати, панно Адо, яка сила вихоується на тих чорних закурених фабриках.

А да. А знаєш, Івасю, це все таке нудне, таке одно-

манітне. Господи! І як не обридне тобі вічно отак фантазувати?

І в а с ь. Ви робите мені величезну послугу, що так думаєте. Якби погляди цілого капіталістичного класу були такі самі про нас, то ми втриє швидше росли б...

А д а (*незадоволено*). Чи ти не можеш про інше що говорити?

І в а с ь (*спалахнув*). Як бачиш. Коли тобі хочеться по-своєму балакати, то ти не туди попала...

А д а. Ну, і вже загорівся. Чого ж ти?

А н т і н. Івасю! Ти забуваєшся. Говорити панночці «ти» якось...

І в а с ь. Ах, тату, яка ріжниця! Ми вирости разом з малих дітей, і смішно відразу звикнути до «ви». Правда, це вже велика сміливість забуватися отак мені. Але панна Ада не сердиться, чи правда?

А д а (*глухо*). Ні.

А н т і н. Нічого не розумію. Говоріть самі. (*Виходить ліворуч*).

І в а с ь проходить по кімнаті. Ада стоїть з похиленою головою, потім слідкує за ним очима.

А д а (*по хвилі*). Івасю!

І в а с ь (*став*). Що скажете?

А д а. Чому це так?

І в а с ь. Як?

А д а. Росли ми з маленьких дітей разом. Знаємо себе наскрізь. І гарно жили. А ось бувають хвили, що ненавидимо себе. Яка ж причина цьому?

І в а с ь. Причина, панно Адо, проста: ми далекі, чужі один одному. Поміж нами — безодня. Ви — дочка капіталіста, я — син сліпого, бідного щіткаря і простий робітник. Запевняю вас, що якби мій батько був теж професор, а я цілими днями ходив ситий і задоволений, з біленькими руками, тоді ми прекрасно розуміли б один одного.

А д а. Ні. Це не так. Я не думаю про це...

І в а с ь. Вам тільки здається, що ні, або ви нещиро говорите. Чи ви думаєте, що оті ваші посмішки наді мною не мають глибшої причини? Це не ви посміхаєтесь, панно Адо, не ви ненавидите мене часами, а дух вашого батька, вашого оточення. Цілком ясно. Близькими, рідними ми ніяк не можемо бути, хоч би хотіли,

бо ми — два протилежні світи. І, знаєте, цікава річ! Обое ми пам'ятаємо добре, як у дитячих літах бавились разом у садку. Пам'ятаєте, як не раз боролися, бігали? Ніби не було різниці поміж нами, як ви були самі, без няньки. А ось підросли, і пішли своїми окремими, протилежними шляхами. Розійшлися, перестали бути дітьми і стали дійсними борцями.

А да. Хіба я борюся з тобою?

І в а с ь. Хоч би ви не хотіли, то боретесь, бо життя примушує мене боротися проти вас. А оці іронічні горді посмішки, хіба це не боротьба? Це ж жовч ненависті до мене, не як до Івася, а як до робітника Івася. І ненависть ця природна у вас...

А да. З тобою просто не можна балакати по-людському! Обов'язково зараз і боротьба, і посмішки, і... і... Ну, ніби з якоїсь книжки повіривав слова... (*Кокетливо*). Івасю! Про це говоритимеш, як у тебе буде ота-ка-а-а довга сива борода, а тепер — ми ж молоді, повні життя, сили, надій. (*Підступила в захопленні крок до його*). Хіба ти не почуваш цього?

І в а с ь (*став широко, руки заложив назад. На обличчі зневажлива посмішка. Повільно*). Повні життя, сили, надій?.. Хм... Які порожні ваші слова, панночко!

А да. Порожні?

І в а с ь. Для мене.

А да. Не розумію. Бути так близько мене, почувати мою прихильність, і такий холод!.. Інші мріють про це, а ти...

І в а с ь. Дурниці! Мріють такі, як ви. А мені...

А да. Байдуже?

І в а с ь. Може, й більше.

А да. Даремно ти, Івасю, такий скромний і такий — серйозний...

І в а с ь. Панно Адо! Навіть найприхильніше ваше слово — вороже мені. Я (*стиснув кулаки*) ненавиджу його, розумієте? Бо ви і я — це два світи, такі далекі і такі ненависні один до одного.

А да. Вже «світи»...

І в а с ь. Чого ви шукаєте, скажіть? Розваги? Приїлися запашні кімнати і м'які подушки?

А да (*ображено*). Івасю!

І в а с ь. Ви про юність, повну життя, сили й надії? Поза цим — ваша думка порожня. Про що ви можете

думати більше? А чи ви подумали коли, що отой 20-літній Івась, що кожного дня за мізерну плату продає свою молоду силу фабрикантові, а той живе безділним життям, що отой Івась входить у цей підвал, як у темну домовину?

А да. Це вже проза.

Івась. Чи подумали ви, що в цьому льоху на моїх очах не живе, а животіє троє нещасних, найближчих мені людей? Почувати їхню безпомічність, їхнє велике горе, а одночасно роками боротися з злиднями, ви думаете це так собі?

А да. Я нічого не кажу. А втім — годі ж день у день думати про це...

Івась. А я мушу, я мушу. Не нарікаю, не проклинаю, тільки думаю: до чого здатна хоч би оця панночка, «повна життя, сили, надій», що їй підносять усе готове і що навіть уві сні не знає, що таке недостача. А знаєте, якими надіями живу я?

А да. Цікаво.

Івась. Живу тим, що; як оте «все готове» повернеться проти вас, то розчавить вас без сліду, як колесо воза маленьке яблуко.

А да. О господи! Розмовляємо, здається, одною мовою, і я не розумію її. *(Підходить, ласкаво)*. Слухай, Івасю, а скажи, будь ласка, невже поміж нами не може бути такого дружнього життя, як у дитячих роках?

Івась. Не вірю в це, бо як не можна погодити вогонь з водою, так не може бути згоди поміж двома класами, що в них різні інтереси, думки, намагання...

А да. Ах, ти знову про класи! Я кажу про тебе і про себе...

Івась. У тім-то й річ, панно Адо, що ми вже не ті маленькі колишні «ми», а так чи сяк свідомі члени суспільства. Хіба ж із мене і взагалі з робітництва сміється ота свавільна колишня Ада? Ні! Сміється дочка іншого світу, ворожого нам світу. Ось ви кажете, що ми фантасти, бо хочемо рівності, справедливості. Тимчасом, панно Адо, оті всі замурані, погорджувані вами робітники — це одинокі борці за знищення людської ненависті...

А да. Ах, Івасю! Ви начиталися різних книжок, нудних теорій і даєте мені лекції. Це просто смішно. Я не прийшла на мітинг!..

І в а с ь. Ви прийшли подивитись на мене, правда? Дуже дякую. А, по правді, останніми часами ви заходите до нас просто для розваги, бо ваш ситий світ надокучив вам. У минулих роках, після того, як ми розлучилися в школі, ви жили у своєму оточенні. А теперішні ваші одвідини, я сам знаю, неприродні для вас. Коли ви заходите з першого поверху в цю бідну кімнату, то з переляком, щоб не побачили вас. Неприємно було б... Правда?

А д а. Може, й правда. Хоч ти не повинен так вороже ставитися до мене, Івасю! (*Ображено, наївно*). Не забувай, що мій дід був теж звичайний робітник!

І в а с ь. Ще болючіше, панно Адо. А втім, це не важливо. Ваш дід міг бути прекрасною людиною, як ви кажете, звичайним робітником, а вже син його є, на жаль, ваш батько...

А д а. Ну, тобі все чогось бракує... (*Обоє мовчать. По хвилі*). А знаєш, ти страшенно змінився за ці кілька років. Видко, читання книжок не йде на марно в тебе.

І в а с ь. Я стараюся, щоб не марно. Але, по правді, життя вчить багато.

А д а. Хоч як нелюбо мені, а мушу признати, що ти вмієш читати і з моєї замкненої душі. Так, мені часами остогигає моє оточення, просто нудне для мене.

І в а с ь. А знаєте, чому це у вас буває такий настрій? Дозволите бути щирим?

А д а. Кажіть.

І в а с ь. Ви і ваше оточення здібні тільки до насмішок, лінивства й розкішного життя. Але, панно Адо, повірте, прийде ще час, що зломить вас, і як попадете в перехресний вогонь, тоді залишитесь вам два виходи: піти в монастир або пустити кулю в лоб...

А д а (*вибухнула сміхом і закрутилася на місці*). Ха-ха-ха-ха! Це знаменито. Ха-ха-ха! (*Підійшла, поклала руку на плече Івасеві*). А знаєш, Івасю, я люблю дивитись, як ти так переконано говориш. Ти тоді гарний, і сила твоя більшає. А я — люблю силу!

І в а с ь (*відійшов убік*). Про це — нецікаво мені.

А д а. А мені цікаво, як-то ти будеш боротися на війні. Немає ж сумніву, що цими днями буде оголошена війна.

І в а с ь. Краще скажіть, що ваші родичі та близькі

оголосять її. Так, війна неминуча, бо надто тісно стало панам капіталістам у світі, і треба нашим коштом побавитись їм у війну. Що ж? Побачимо! Як я буду боротися в цій війні, то вам, певно, не цікаво.

А да. О ні, цікаво.

І в а с ь. Як цікаво, то почекайте й побачите. Але я вірю, що після цієї війни, ви, певно, перестанете бути панною Адою і будете просто громадянкою Адою.

А да. Ти знову своє... *(По хвилі)*. А все ж цікаво побалакати з тобою, хоч би й про ці твої фантазії. Ні з ким я не любила так балакати.

І в а с ь. Я про образи, а ви про гарбузи...

А да. Хай! А я нетерпляче чекатиму, як-то ти заслужив за героїство на війні хрест хоробрості. Чи тоді можна буде посміятися мені, Івасю?

І в а с ь. Так, тоді можна буде. Але цього ви ніколи не дочекаєтеся, запевняю вас...

Марко входить, побачивши Аду й Івася, зніжковів.

І в а с ь. Здоров, Марку! Чому не йдеш ближче?

Марко *(показує газету)*. Ну, війну оголошено.

І в а с ь. Уже?

Марко. Інакше годі було надіятися.

А да. Я ж казала.

І в а с ь *(бере у Марка газету)*. Правда, нічого несподіваного. Панство відкрило карти.

А да. Шкода, що я не чоловік. Дуже радо пішла б на війну. Це ж честь!

І в а с ь *(читає)*. Ну, дочекалися...

А да. Мій батько каже, що тільки ця війна ушасливить людей і перемінить світ.

Марко. Щоб війна принесла щастя, я не думаю.

І в а с ь *(перечитав)*. Ну, ось новий здобуток культурного ХХ століття. Різня народів. Як вам подобається, панно Адо? Кому потрібна ця війна, скажіть, будь ласка? Кому?

А да. Я про такі справи не можу говорити. А втім — буде війна, значить, вона потрібна. Хіба ви не підете боронити перед ворогом нашу батьківщину?

І в а с ь. Скільки сил моїх буде, буду боротися проти війни, ні перед яким ворогом боронити батьківщину

мені не треба. У мене ворог не має що взяти. А ось з вами інша справа...

Марко. У цілому місті кипить. Люди бігають, як божевільні. Всі радіють, що війна.

Івась. Радіють темні. Свідома й розумна людина ніколи з цього радіти не буде. Але ті, кому потрібна війна, встигли виховати собі темну юрбу.

Ада. Ви хотіли б, щоб цілий світ думав так, як ви?

Марко. Мені треба йти...

Івась. Кортить до міста?

Марко. Цікаво.

Івась. Робітництво повинно рішуче протестувати проти війни і боротися проти неї.

Марко. Куплю робітничу газету. Побачимо. (*Вийшов*).

Ада. Мені жаль вас, Івасю. Ви ще такий наївний. Хочете протестувати, хочете боротися з розбурханим морем. Це ж державна зрада.

Івась. Покиньте свою мораль. (*Починає ходити*).

Ада. А Марко приходив теж Єву побачити?

Івась. Не знаю. (*Задумано ходити*).

Ада. Він, мабуть, кохає Єву?

Івась. Що кажете?

Ада. Марко кохає Єву?

Івась. Не знаю.

Ада. Я знаю.

Івась. То й добре. Знайте.

Ада. Цікаво.

Івась (*став*). І що тут цікавого?

Ада. Взагалі...

Івась. Вам дивно, що Марко кохає сліпу Єву? Розумію вас, бо ви можете кохати тільки здорове тіло. А втім — Марко теж дитина нужди, як і Єва. Їх споріднює тяжка однакова доля...

Ада (*гордо піднесла голову*). А я люблю здорових людей! Ось і ви подобаєтесь мені тільки тому, що здоровий...

Івась. Так. Ви вже кілька разів говорили мені про це. І я вірю вам. Але ось що я скажу: кохання, панно Адо, це не мускули. Щоб кохати, потрібна гармонія не тільки тіла, а й душі. Кохання — це друге життя. Ви просто для розваги шукаєте собі різних пригод. Але в мені ви не знайдете для себе розваги.

А да. Все ж подобається мені і твоя впертість, Івасю. Ми ще будемо друзями! (*Іде до порога*).

Івась. Аж так далеко, то вже ні. Не забувайте моїх слів, які недавно сказав я вам...

А да (*підходить і дивиться йому в вічі*). Невже у вас нема ані крихіточки прихильності до мене?

Івась. Ви, коли призабуду, подобаетесь мені. Але це примха. У мене, Адо, нема часу на подібні роздумування. Я дитина нужди й праці, і в цьому все життя мое.

За сценою чути далекий гомін.

А да. Ось війна буде, ви підете боронити батьківщину, будете ще героєм...

Івась. Якби всі боронили так вашу батьківщину, як я, то вона давно розлетілася б...

А да. О «товаришу»! Хоч ви фантаст, але так не можна говорити...

За сценою голосні крики юрби: «Слава!»

Івась. Чуєте, як божеволіють люди?

А да. Це найкраща відповідь вам. Ви хочете соціальної революції і рівності, а ось ті самі робітники радіють, що війна. Ха-ха-ха-ха... (*відходить до порога*). Ну, прощайте, Івасю. Піду і я поглянути, як радіє робітничий клас...

Івась відвернувся — вона постояла трохи і вийшла повільно. За сценою різні вигуки, гомін і знову голосні крики: «Слава!»

Івась кинувся до вікна, нахилився і хвилинку дивиться.

Івась (*кричить*). Дурні! Дурні!

Юрба за сценою: «Слава! Слава-а-а!»

Івась схоплює кашкета і швидко вибігає з хати.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Та сама кімната, що і в першій дії, тільки обстава трохи змінена.

Дія відбувається в зимовий день.

Єва, коли піднято завісу, стоїть біля вікна.

Знадвору долітає далека мелодія скрипки і спів Марії.

Боб (входить по хвилі в зимовому спортивному одязі. Заглядає крізь двері, потім обережно розглядається по кімнаті. Побачив Єву, став, усміхнувся. Мелодію знадвору все ще чути, хоч тихше. По хвилі). Єво, тут не було сестри?

Єва (повернулася). Хто питає?

Боб. Ади не було у вас, питаю?

Єва (підходить ближче). Це ви, пане Бобе? Ні, не було. Скажіть, пане Бобе, надворі великий мороз?

Боб (підходить до неї). Великий. А ти змерзла, Єво? (Бере її руки й держить). О, яка холодна! А друга? (Бере другу).

Єва. Ні, пане Бобе, мені однаково, а ось бідний тато й мама ходять на морозі від хати до хати.

За сценою стихає музика і спів.

Боб. Ходять від хати до хати? Чого?

Єва. Грають і співають, щоб заробити на хліб. У нас тепер дуже тяжко, пане Бобе. Відколи Івась у тюрмі, ми бідуємо. З щіток годі прожити, а бувало Івась заробляв.

Боб (легко пригортає її). Жаль мені тебе, гарна Єво. А ти гарна, правда?

Єва. Я не знаю, не бачила ніколи нікого і себе не знаю. Але жаль мені Івася, що карається в тюрмі. І бід-

ний гато з мамою ходять просити милостині музикою та співом. А воно тяжко, хоч ніхто не хоче знати цього...

Б о б. Слухай, Єво. (*Пригортає її, вона невинно хилить голову*). Шкода, що якимось так — ну, погано... Я був скрізь і бачив гарних дівчат, але таких, як ти, не бачив ніде...

Є в а. Я сліпа, пане...

Б о б. Це нічого. (*Легко цілує її в обличчя*).

Є в а (*невинно*). Пане Бобе, навіщо? Ви... ви такий багатий і... (*Захвилювалася*).

Б о б. Багатий тобою. Я так думаю про тебе. Ночами цілими.

Є в а. Ні, ні. Не кажіть так, пане Бобе. Я нічого не знаю, я не можу знати. Живу темна, і життя моє таке.

Б о б (*цілує*). Я так часто думаю про тебе, Єво. Колись ми разом бавилися, але тепер ти вже велика. І що більша стаєш, то краща...

Є в а. Це ви говорите, пане Бобе, чи мені сниться?

Б о б (*пригортає, цілує*). Я, я... Ти будеш моєю милою.

Є в а. А ви моїм милим? Я читала в книжці про милого, і мама розказувала.

Б о б. Тільки слухай мене... (*Цілує*).

Є в а (*відступила на крок*). Пане Бобе! Ви бачите все. Скажіть, що ви тепер бачите?

Б о б. Звичайно, тебе. І тебе, і вашу кімнату, і...

Є в а. Бачите мене... Ну, що я? Як ви бачите, що таке ви, я...

Б о б. Ну, що таке? Просто ти і я (*притягає до себе*), я і ти... Хіба тобі погано так?

Є в а. Якимось гарно дуже... Ще ніколи не було так. Пане Бобе, це правда?

Б о б. Правда, Єво, правда... Тільки нікому не кажи про це.

Є в а. А мамі теж не можна сказати?

Б о б. Боже борони! Нікому! Ніхто не сміє знати.

Є в а. А чому?

Б о б. Так треба.

Є в а. А які ви, пане Бобе? (*Руками водить по його обличчю*). У вас очі...

Б о б (*хутко перериває*). Очі сині... І увесь я гарний, Єво...

Є в а (*пригортається*). А які то сині очі? Я така щаслива. Пане Бобе, це називається кохання?

Б о б. Ні, це ще не кохання. Кохання потім... (*Цілує її*).

Є в а (*ніжно тулиться. Тихо*). Потім...

Стук у двері. Боб пустив Єву.

Марко входить, побачив Боба близько Єви, здивовано став.

Б о б. Чого тобі треба, Марку?

Марко. Єво, ти сама?

Є в а. То ти, Марку? Я сама і пан Боб.

Б о б. А тобі кого треба?

Марко. Я до вас, пане, не звертався ані словом і дивуюся, що ви дозволяєте собі ставити мені якісь питання.

Є в а (*підходить кілька кроків*). Марку!

Б о б. Ти грубіян, Марку, ось що! У моїй хаті я чей же маю право розпоряджатися.

Марко. Так, у своїй хаті — будь ласка. Але тут живе родина шіткарів, а не ви. А що цей будинок належить вашому батькові, так за кожне помешкання він одержує гроші.

Б о б. Ти дуже розумний став, Марку. Стережися! Сьогодні на таких розумних є місце там, знаєш — за містом, у сірому будинку з заготованими вікнами.

Марко (*відвертається від нього*). Єво, з тобою можна поговорити без цього панича?

Б о б. Грубіян! (*Гнівно вийшов*).

Є в а (*поступила крок*). Пане Бобе... (*Простягнула руки, потім спустила*). Марку! Навіщо так?

Марко. Єво, ти не знаєш, він гадюка. Чого приходив він?

Є в а мовчить, похилила голову.

Єво, не слухай його. Це син душоубця...

Є в а. Як?

Марко. Я читав сьогодні. Батько його придумав новий отруйний газ.

Є в а. Навіщо?

Марко. Продав його державі для війни. Тим газом будуть труїти і осліплювати вояків на фронті.

Є в а. Осліплювати?

Марко. Він знову розбагатів. Швидко матиме й другу фабрику. Івась уже цілий рік карається в тюрмі за те, що агітував проти війни, а батько цього панича придумує нові винаходи на людські муки й смерть.

Єва. Осліплювати людей... Як страшно... *(Безсило сіла на крісло й похилила голову)*. Силою робити людей сліпими... Не може бути, Марку!

Марко. Правда, Єво.

Єва. Як дико! Думують над тим, щоб робити людей сліпими, а не хочуть придумати нічого, щоб сліпих зробити видющими... *(Глибока задума)*.

Марко *(стоїть і здалека довго дивиться на Єву. Потім підходить і стає перед нею. Глухо)*, Єво!

Єва *(зворушено)*. Що, Марку?

Марко. Я, Єво, прийшов попрощатися з тобою. Сьогодні я виїду.

Єва. Куди, Марку?

Марко. Мене забирають на війну..

Єва. На війну?

Марко. На війну, Єво. Мушу. Наші проводирі зрадили нас напочатку, і ми безпомічні, розпоршені.

Єва. Коли ж їдеш?

Марко. Зараз від'їду. Сьогодні йде мій рік. І я... я прийшов попрощатися. Хто знає, що чекає мене. Може, більше не побачу тебе, Єво.

Єва *(встає)*. Марку! *(Подає йому руку)*. Ти все був добрий для мене, як рідний брат...

Марко *(цілує її руку)*.

Єва. Навіщо цілуєш, Марку?

Марко. Не знаю, Єво. Так чомусь. З малих дітей виростили ми разом, і ти така рідна мені. *(По хвилі)*. Будь здорова, Єво, і пам'ятай, що я все думатиму про тебе...

Єва. Добре, Марку. *(Бере в руки його голову)*. Марку! Ти рідний, добрий, правда? Будь же щасливий і повертайся здоровий.

Марко *(тихо)*. Дякую, Єво... Прощай. *(Цілує обидві руки і хутко йде)*.

Єва. Марку!

Марко *(став)*. Що, Єво?

Єва. Пан Боб у твоїх роках. Він теж сьогодні йде на війну?

Марко (болісно скривився, похитав головою). Ні, Єво. Такі, як пан Боб, на війну не йдуть. Вони тільки посилають нас, а їхні батьки придумують отруйні гази... (З похиленою головою відійшов, але біля порога спинився). Єво!

Єва. Що, Марку?

Марко. Як поверне з тюрми Івась, а я загину на війні, то перекажи, що я був його вірним другом до самої смерті.

Єва (тихо). Скажу, Марку.

Марко. Будь здорова...

Єва. Будь здоровий і — вертай...

Марко повільно вийшов. Єва постояла хвилинку, потім витягає приладдя й недокінчену шітку, сідає й починає працювати. Але зараз же перестає, задумується й хилисть голову на стіл.

Згодом входять закутані Антін і Марія.

Антін (із скрипкою під пахвою). Замерз, страшенно замерз...

Марія. Роздягайся, Антоне... Єва тут? Єво!

Єва (підіймає голову, слабим голосом). Я тут, мамо. (Встає).

Марія і Антін роздягаються.

Марія. Нудно, дитино, правда?

Єва. Тяжко, мамо. Голова заболіла...

Марія. Голова заболіла? (Підходить, голубить її). Чого ж, дитино?

Єва. Мамо, мамо... (Плаче на грудях матері).

Марія. Чого ти, Єво? Заспокойся. Антоне, Єва плаче.

Антін (підходить). Плаче? Єво, чого?

Єва. Я не знаю... Не знаю...

Антін. Тяжко, це правда. Але — не наша воля. Нещасливі ми за всіх. Ось намерзлися на морозі, і немає й на один день на хліб...

Марія. Не нарікай, Антоне, бо нікому жалітися. Ніхто нас не знає, ми самі.

Антін. Івася, нашого золотого Івася, нашу надію і наше щастя, держать цілий рік у сірих мурах. І за віщо? За те тільки, що він не хотів іти різати людей? (Підносить руки вгору). Боже! Чи ти є на світі, чи, може, зрікся нас?

Марія. Антоне, не гріши. Не треба... (Сідає, біля неї пригорнена Єва).

А да (*входить одягнена по-зимовому*). Добрий день вам...

А н т і н (*здригнувся*). Добрий день, панно Адо. Добрий день...

А да (*дивиться на всіх*). Посумніли ви всі...

А н т і н. Ціле наше життя, панночко, сум безконечний...

М а р і я. І ніч.

А н т і н. І ніч.

А да. Я зайшла до вас з ділом. Знаю, як тяжко вам, і хочу допомогти дечим.

А н т і н. Дякуємо, панночко, але (*знижує плечима*) яка тут може бути допомога?

А да. Бачу, як ви бідуєте взимку, і, признаюсь, мені болісно.

А н т і н. Івася, Івася нема, добра панно. Івась мучиться, і ми з ним. І за віщо? Хіба забив він кого? Його ж держать уже цілий рік у тюрмі тільки тому, що не хотів убивати...

А да. Так. Івась багато допомагав вам.

Є в а. Панно Адо, навіщо ця війна?

А да (*якось безсило*). Я не знаю, Єво. Не знаю. Сьогодні бачила багато ранених. Страшні вони дуже. Минулого року я, як і всі, раділа, що війна, допомагала їй усім, чим могла. Але тепер це змучило мене, остогидло мені. Я бачу страшні наслідки війни. Тисячі людей передчасно гинуть. А втім, воєнний запал остиг не лише серед війська, але й серед нас, мирних людей. Хочеться зробити мені щось велике, корисне, і не знаю що. Ніде дітися мені, душно стає. Глянула сьогодні на тих нещасних вояків з фронту і мимоволі подумала: невже це люди?

Є в а. І що буде, панно Адо? Починається голод, все дороге стає, грошей немає...

А да. Не знаю. Знаю тільки, що мені стає тяжко і тісно... До вас я не заходила давно, але тепер скучила, тепер заходитиму частіше...

А н т і н. Війна... Війна... Прокляття людського роду...

Всі мовчать з похиленими головами. Входить блідий Івась, поганенько одягнений, за ним вояк з рушницею в руках.

Івась став і дивиться на всіх.

А да (підводить повільно голову. Побачила Івася і злякано відступила назад). Івась?

Антін (здрігнувся). Що Івась, панночко?

А да. Івасю! Ви тут?

Івась (увесь час поважний). Як бачите...

Ангін. Івасю! Твій голос! (Підбігає з простягненими руками до нього).

Марія. Сину, сину! (Встає і йде, як Антін).

Єва. Івасю! (Теж іде до нього).

Івась. Рідні мої. (Обнімає всіх, цілує). Бидували без мене? Єво, сестричко! (Пригортає). І ви, мамо, і ви, тату, як давно бачив я вас... (Усіх пригортає до себе).

Антін і Марія. Сину, сину наш... (Ридають).

Івась. Не треба плакати, не треба. Заспокойтеся... Сідайте... (Веде їх). Так. Ось тут. Сідайте, Так-так... Тільки не плачте... Я ж прийшов до вас (побачив Аду). А я ще з Адою не привітався. (Підходить до неї). Здорові були, панно Адо. (Подає руку).

А да (не випускає руки, тихо). Який ти страшний, Івасю!

Івась. Побоюєтесь, що сили в мене немає? (Висунув руку). Не журіться, моєї сили ніхто не забере, навіть тоді, як я буду на смертній постелі... Візьмуть тіло, але не силу, завзяття.

Марія, Антін і Єва обступають його знову й прислухаються до розмови.

А да. Ви все такий, як колись.

Івась. А ви хіба вірили, що тюремні мури зломлять мене? О, я не з тих! Наші робітничі проводирі не сиділи, як я, цілий рік у тюрмі і зломались, пішли на службу, на собаку службу творцям цієї страшної різни. Та нехай. З крові й смерті мільйонів виростуть нові, непохитні проводирі.

А да. Знаєте, Івасю, я не зовсім погоджуюся з вами і ніколи не погоджувалась, але признаюся, ця війна вже остогидла й мені.

Івась. А я чув, чув. Ваш батько не гуляє, працює. Наука поступає вперед. Що ж — стати великим багатцем коштом мільйонів людських жертв, це для таких

людей у добу капіталізму не тільки честь, але й безсмертна слава.

А да. Я, Івасю, не відповідаю за вчинки батька. Коли він винайшов отруйний газ, то я не допомагала йому в цьому.

Івась. Це неважливо. Ви будете користати з його грошей, одержаних від держави за цей варварський винахід. А може, для особистої розваги ви ще й червоний хрестик одягнете на руку і потішатимете тих, що їх отруїв ваш батько...

А да. Не ріжте мене.

Івась. Але бачите, пани таки не зневірилися в мені. Потрібна їм і моя сила...

А да. Вас випустили?

Івась. Потрібне гарматне м'ясо на фронті — і випустили. Ось чекає. *(Показує на вояка, що ввесь час стоїть біля порога).*

А да *(оглянулась)*. Івасю! Чого йому?

Антін. Сину, ти говориш, що тебе вже випустили?

Івась. Випустили, тату, та не самого. Зо мною приїшов озброєний вояк і ось чекає.

Антін і Марія. Чекає?

Івась. Я зараз виїду. Мене забирають на війну.

Антін і Марія *(схоплюють його)*. Сину! Івасю! Тебе на війну? А ми?

Єва. Івасику, не йди нікуди, не йди! Що ж буде з нами?

Всі трое придавлено ридують, Ада відійшла в кут. Вояк відвернувся біля порога й похилив голову.

Антін. Безгаланні ми. Ти ж у нас один...

Марія. Не пушу! Не дам! Сину, сину, надіє наша!

Івась. Любі мої! Не наша воля. Я мушу. Не піду, все одно розстріляють ще сьогодні...

Антін *(підіймає вгору кулаки)*. Прокляття, прокляття на них!

Івась. Я повернуся, я не загину. Я вже знаю, як воювати мені. Тільки ви не журіться. Все буде добре. Знаю, що тяжко, але годі. Ми тільки погній для вищих... Але, коли забагато буде цього гною, то спалить він усе... Це закон природи.

Марія *(крізь сльози)*. Коли ж ти, Івасю, підеш?

Івась. Зараз, мамо...

Марія. І нічого немає, щоб дати тобі на дорогу...

Антін (*розв'язує витягнений з кишені вузлик*).
Хоч трохи грошей, Івасику! Бери...

Івась. Ні, ні, тату. Нічого не треба мені. Я все матиму. Не треба. Захочіть собі.

Прикра мовчанка, тільки придушені ридання чути. За сценою
здаєка пісня, що згодом сильнішає:

Золотая берізонька лист пускає.

Мати свого сина на війну прощає.

Ой, не йди ж, мій сину, ворог кулі має,

Просто серця твого він ціляє...

Пісня повторюється і знову далеко стихає¹.

Івась. Пішли новобранці. (*Зітхнув*). Пора й мені!..

Марія. Як?

Антін. Сину!

Івась. Мушу. Чекає вояк, а він не може довго.
(*Пригортає всіх їх до себе*). Я все буду згадувати про вас. Я не дам пропасти вам. І я хутко повернуся, здоровий, вільний. Заживемо знову разом...

Антін. Сину, сину! Нехай усіх нас заберуть, тільки не тебе. Ти наша надія...

Марія. Надія...

Івась. Нічого. Я повернуся. Прощайте, мамо...
(*Обіймає й цілує довго*). Моя добра гарна матусю...

Марія (*крізь ридання*). Івасику! (*Цілує його всього*).

Івась. І ви, мій тату дорогий та любий. (*Цілють-ся*). І ти, кохана сестричко... (*Цілує*).

Єва. Івасику, братіку... (*Плаче*).

Івась (*виривається від них, підходить до Ади*).
Прощайте і ви, Адо!

Ада (*держить його руку*). Івасю! За батьків будьте спокійні.

Івась. Нічого не треба, панно Адо. Ласка ваша буде мучити мене. Я дуже люблю своїх батьків, але... Ну, ви самі знаєте. Мене женуть боронити своїми грудьми не їх, бідних, а вас і вашого батька. І за це я не хочу ніякої заплати. (*Тисне їй руку*). Прощайте.

Ада. Ви дуже впертий і не хочете зрозуміти, що я

¹ Можна співати й іншої пісні. (*Примітка автора*).

теж людина. Але повертайтеся здорові, це моє найбільше бажання.

І в а с ь. Поверну, цим не журіться. Я мушу ще бути свідком тих великих подій, які будуть після цієї проклятої війни. *(До батьків, що гірко плачуть)*. Іду. Будьте здорові! *(Кинувся до дверей)*.

А н ті н, М а р і я і Є в а *(розначливо)*. Івасю!

Всі, крім Ади, простягають руки і йдуть до дверей. Вояк вийшов,
і його видко в сінях.

І в а с ь *(задержавсь біля порога на оклик рідних, глянув на них і ще раз кинувся до них)*. Ще раз, ще раз прошайте! *(Цілує всіх, виривається з їхніх обіймів і вибігає)*.

Всі *(крім Ади, підбігають до дверей)*. Івасю, Івасику!

Марія і Антін схиляються на одвірок. Єва заховала обличчя в руки, Ада весь час стоїть оподаль.

З а в і с а

ДІЯ ТРЕТЯ

Розкішно прибрана вітальня в домі батька Ади. М'які меблі, малий столик і телефон. Двері: середні, ліворуч і праворуч.

Ада входить спішно з правих дверей, хвилинку задумується, потім іде лівобіч.

Марко по хвилі входить із середніх дверей, у військовій одежі, з револьвером при боці. Оглянувся, покашляв і чекає біля порога.

Ада (*виходить одягнена в легкий плащ і осінній капелюх. Побачила Марку*). Кого я бачу? Марку! Невже це ти?

Марко (*вітається по-військовому*). Як бачите.

Ада. Дуже приємно, Марку. Ну, як же маєшся! (*Подає руку*). А виріс ти дуже на війні! Надовго приїхав?

Марко. Ще сьогодні від'їду. Я в службових справах виїхав і мушу повертатися.

Ада. Шкода! Ну, а як там Івась? Здоровий?

Марко. Ми в одному полку. Поки що здоровий.

Ада. Воює?

Марко. Не дуже.

Ада. А можна й так?

Марко. Як хто хоче, то можна.

Ада. Гм... Він не змінився нічого?

Марко. Івась із тих, що не змінюються.

Ада. Так. Це правда. Ти вже був з Євою... власне, в шіткарів?

Марко. Не був, зараз зайду.

Ада. Їхня мати тяжко хвора, але ти нічого не кажи Івасеві.

Марко. Я привіз від Івася трохи грошей для батьків.

Ада. Добре. Це добре. Я щойно була в них, і мені треба побігти по ліки. Вибачай, але мушу йти.

Марко. Івась передав для вас листа. *(Витягає з кишені й подає)*.

Ада *(дивиться в очі Маркові, бере, стримано)*. Дякую. Просив відповісти? Ах, так... Це, певно, про рідних розпитує... *(Розгублено)*. Я напишу йому. Напишу... Так. Обов'язково. Він просив передати відповідь?

Марко. Ні, нічого не казав...

Ада. Все ж... все ж я вас попрошу. Так. Зайди, Марку, за годину. Я відпишу. У тебе знайдеться ще час?

Марко. Як треба, зайду. *(Прощається по-військовому)*.

Ада *(підходить за ним до середніх дверей)*. За годину, Марку. Я вже напишу. *(Марко пішов, вона на порозі)*. До побачення. Буду дуже вдячна. *(Підходить до столу, присідає і довго дивиться на листа. Розриває дуже старанно, перечитала декілька рядків і перестала. Замислилась. Читає знову на другій сторінці. Прикушує нижню губу, насуплює чоло. Механічно встає й читає далі. Дочитала. Зітхнула тяжко, рука з листом безвладно впала. Глибока задума)*.

Інженер *(входить, трохи підпий, одягнений розкішно. Став на порозі, усміхнувся. По хвилі підспіває)*.

Чорні думи — чорні очі...

Ада *(ліниво повернула голову, глянула і знову відвернулася)*.

Інженер *(споважнів)*. Хм.. Можу потурбувати?

Ада *(глухо)*. Ні, не можете.

Інженер *(підходить)*. Значить, таки не можна?

Ада. Я сказала.

Інженер. А я не до вас, гарна панно, а до вашого батька.

Ада. Тим паче. Батька немає дома. Коли вам цікаво побачитися з ним, то зайдіть на газову фабрику.

Інженер. Сідайте на хвилину. *(Підсував до неї крісло)*.

Ада. Вибачте, але мені треба йти.

Інженер. На хвилинку.

А да (*сідає, увесь час холодна*). Ну, чим могу служити панові інженерові?

Інженер (*сів одночасно з нею*). Чому так офіційно? (*Нахилився ближче*).

А да (*з огидою відвернулась*). Ви знову пили?

Інженер (*випростався*). Так, випив. Що ж, на війні всі п'ють, п'ю і я. У житті людини, гарна панно, є тільки два важливі великі моменти. Це як людина родиться і як умирає. А поміж цим — роби, що хочеш, все одно помреш...

А да. Так чого вам треба від мене?

Інженер. Хм... Дивне питання. Чого я хочу? Стара історія, гарна панно... Бачите, війна — прекрасна річ. Я у війні знайшов щастя, власне, половину щастя.

А да. Ви думаете про гроші?

Інженер. А хіба ж гроші не щастя? І чи можливе щастя без грошей? Так, але це в нас другорядне питання. Значить, половина мого щастя — це благословенні гроші, а другої половини немає, і ви, гарна панно, не хочете доповнити її...

А да (*злісно, забуваючи, відкинула з руки листа на стіл і встала*). Ви знову про... Ну, я не могу. Мені треба йти (*Іде*).

Інженер. Значить, і сьогодні ніякої відповіді?

А да (*біля порога*). Я вас прошу, пане інженере, дати мені спокій. Я зовсім не думаю виходити заміж. Прощайте. (*Вийшла в середні двері*).

Інженер (*кидається за нею*). Панно Адо! Панно Адо! (*Вибіг*).

Сцена якийсь час порожня. По хвилі за середніми дверима чути голосну розмову інженера. Входять: Боб, теж підпийлий, та інженер.

Інженер. Просто кажу тобі, Бобе, неможлива. Така груба поведінка. Я до неї ласкаво, а вона... Ну, що ти на це скажеш?

Боб (*роздягається*). Скидай з себе плащ і сідай!

Інженер (*роздягається*). Просто неможлива! Я до неї ласкаво, як треба. Ну, ми ж культурні люди! А вона так грубо! Що ти на це скажеш?

Боб. Та чого це ти до мене причепився?

Інженер. Ти ж брат її!

Боб. Смішний! Брат то брат, а яке мені діло до вас! Голови поламайте собі, мені байдуже.

Інженер. Фе, Бобе! Тут така ніжна справа, така наскрізь чутлива, а ти *(перекривляє)* «голови собі поламайте».

Боб *(сідає, закурює)*. Бо ти дурний, інженере, ось що. На чорта тобі так припекло женитися? Ось мені вже 22 роки, і навіть на думку не спадає. Хіба, щоб жити як слід, треба обов'язково мати постійну жінку? Обридне.

Інженер *(відмахується руками)*. Ну, ну, ну! Тільки замовчи. Я це розумію, але — це треба...

Боб. Ха-ха-ха-ха! Уколов? Так гляди ж! Про свої чутливі чи які там справи балакай з Адою, а з мною нап'єшся. *(Іде в другу кімнату ліворуч і виносить пляшку та дві чарки)*. Ну, ось. Це розумію. А він розмок від двох слів дівчини. Сором! *(Наливає)*. Справжнє райнське. Тягни.

Інженер. Нехай! *(Обидва п'ють)*. А ти дивний чоловіча, Бобе! Що з тебе буде!

Боб. Хе-хе!.. Хіба не все одно, чи я буду тільки Боб, чи пан доктор Боб? Світ на цьому нічогісінько ані потерпить, ані скористає.

Інженер. Так, але як же в тебе справи з університетом?

Боб. А йди під три чорти з твоїм університетом! *(Долив)*. Тягни! *(П'ють)*. Ось ти оженишся з Адою...

Інженер. Хто зна...

Боб. Тихо! Ти оженишся з Адою, і якось будете тягти дні, а я швендятиму, як і тепер. Один я і Ада, а дві добрі фабрики. Батько старий...

Інженер. Ти політик, Бобе.

Боб. До грошей політик. *(Доливає)*. Ну, інженере! Хай благословенна буде війна й отруйні гази! Тягни! *(П'ють)*.

Інженер. Хай благословенна буде! *(Простягся на кріслі, заклав руки за голову й дивиться перед себе)*. Ех, Бобе! Ти — щасливий чоловік. Тобі все одно. У тебе кожний день однаковий.

Боб. А в тебе? *(Наливає собі, п'є, потім, як інженер говорить далі, він випадково знаходить на столі листа Івасєвого, що його загубила Ада, і читає)*.

Інженер. У мене, Бобе, ні. Я не раз почуваю себе таким незначним і непотрібним, що не хотів би й хвилинки жити. Нічого нового. Я п'ю, це правда... Гроші

є, всього повно, і п'ю. Чорт бери все! *(Зняв руки з голови, але сидить у тій самій позі)*. Хай благословенна буде війна й отруйні гази, що дають нам золото!..

Боб перестав читати листа, голосно розреготався.
Інженер здивовано глянув на нього.

Чого ти?

Боб. Ха-ха-ха-ха! Розумієш, любовний лист! Ха-ха-ха-ха-ха! Любовний лист до Ади... *(Сміється)*.

Інженер. До Ади? Від кого?

Боб. Знаєш, тут у нас живе родина шіткарів. Сліпий дурень і така сама жінка. Але дочка в них гарна...

Інженер. Від кого ж лист до Ади?

Боб. Та я ж кажу. Ось у того сліпого дурня є менший дурень, так званий Івась. *(Іронічно)*. «Соціаліст»! Ми з малих дітей знаємо їх. Так отой «соціаліст» тепер на фронті і написав Аді листа. Цікаво. Ха-ха-ха-ха!..

Інженер. Я нічого не розумію. Сліпий дурень на фронті написав листа?

Боб. Та ні! Син отого сліпого дурня, так званий, Івась. Слухай тільки!

Інженер. Почекай! Так хто ж він? Офіцер?

Боб. Який там офіцер?! Простий вояк.

Інженер. Ну?

Боб. Слухай. *(Читає)*. «Адо!»

Інженер. Навіть, не панно Адо?

Боб *(читає)*. «Всі ваші листи я одержав. Не відписував, бо не було потреби. Кожного дня бачу сотні людських трупів і тоді згадую вашого батька і через нього вас». *(Перекривлюючи)*. «Соціаліст»!

Інженер. Дурень! Чого ж він так пише?

Боб. Того, що батько придумав новий отруйний газ... Ну, слухай далі. *(Читає)*. «Всі ваші довжезні листи про тугу та бажання побачити чомусь мене страшенно бліднуть серед цього поля смерті. Це, Адо, у вас з нудьги родиться туга, а я не нудьгую. Я гордо борюся, не з вашими ворогами, а з смертю. Бо я хочу жити...»

Інженер. Хм...

Боб *(читає)*. «Марко заїде у ваше місто, він, бідний, по правді кохає Єву...» *(Перестає читати, насупився. Злісно)*. Ах ти, замурзаний дурню!

Інженер. Про яку це Єву?

Боб. Сестра того «соціаліста». Сліпа, але гарна...

Інженер. Ну і що?

Б о б (*злісно пом'яв листа й кинув*). А к бісу все! Тягни, інженере! (*П'ють, він знову наливає*).

І н ж е н е р. Бобе! Ти розкажи про все на розум. Я нічогосінько не розумію. А мені заболіло. Ти ж, Бобе, зрозумій! Тут лист від якогось вояки до Ади. До тої Ади, яку я так високо цінив...

Б о б. Інженере, не плач. Тягни! (*П'ють*). Не будь бабою. Ти вже п'яний...

І н ж е н е р. Ну, хоч би п'яний, ти розумієш. Бобе, що я кохаю її, твою сестру? Я тобі скажу щиро... Ти послухай, Бобе...

Б о б. Не треба. Стара пісня! Почекай, вже ні чорта. (*Кидає пляшку під стіл. Встав і хитаючись виходить ліворуч*).

І н ж е н е р. Бобе, Бобе! як це може бути?

Б о б (*з новою пляшкою*). Не плач, інженере! Нехай плачуть ті сірі «соціалісти», а ми — буржуазія. Хай благословенна буде війна! (*Наливає*). Тягни! (*П'ють*).

І н ж е н е р (*кричить*). Бобе! Налий ще, наливай, хай забудуся!

Б о б (*налив*). Тягни. (*П'ють*). Ось за це люблю тебе, інженере!

І н ж е н е р. Ти розумієш. Бобе? Ти розумієш?

Б о б. Розумію, розумію...

І н ж е н е р. Ну, значить, розумієш... Ти мій добрий друг... Бобе. Ти розумієш?

Б о б. Розумію, як же ні?

І н ж е н е р. Я слабий, Бобе! Слабий, розумієш?

Б о б. Тягни!

І н ж е н е р. Тягну. (*П'ють*). Я слабий, розумієш? Жіноцтво... жінка... Бо-о-о-бе! Гину!

Б о б. Не гинь! Тягни!

І н ж е н е р. Ех! (*Випили*). Жінка, Бобе, — прекрасне створіння. Гнучке і чортівське. Розумієш?

Б о б. Розумію, розумію. Але ти почекай. Що це ти про жінку? Плювать! Тягни!

І н ж е н е р. Ні, ні, Бобе! Я не можу! Заболіло!

Б о б. Що заболіло? Ти смішний, інженере! Ти просто собі буржуазний дурень!

І н ж е н е р (*образився, гостро*). Хто, я?

Б о б. Тихо! Але я тебе люблю, так знай моє добре серце. Скажи — хочеш зараз бачити гарну дівчину?

І н ж е н е р. Бо-о-о-бе!

Б о б. Я тобі докажу. Знай моє добре серце. (*Встає й хитається*). Слухай! Я зараз приведу сюди гарну дівчину. Але ти не смієш ані словечка промовити. Чуєш?

І н ж е н е р. Бобе, Бобе! я не розумію!

Б о б. Тягни! (*П'ють*). І слухай: у мене є дівчина, що послухає у всьому. Вона гарна, але сліпа. Я приведу її сюди, а ти ані пари. Чуєш?! Стій біля цих дверей (*показує ліворуч*), і як я дійду з нею сюди, то дам тобі знак, ти легко всунеш руку й поведеш її в другу кімнату. Знай моє добре серце!

І н ж е н е р. Бобе! Я не розумію...

Б о б. Зрозумієш, мовчи. Підеш з нею аж у другу кімнату, в спальню. Я вас замкну, щоб часом Ада не прийшла. Перейдеш одну кімнату, потім другу, і там... Тільки ані слова. Вона мусить думати, що ти — це я. Розумієш?

І н ж е н е р. Бобе! Я не розумію...

Б о б (*наливає повну чарку*). Тягни і мовчи! потім ставай біля дверей. Знай моє добре серце. Тягни, я зараз. (*Виходить*).

І н ж е н е р (*випив, оглянувся*). Бобе! Бобе! Ах ти поганий! Я нічого не розумію. (*Кричить*). Бо-о-о-бе! (*Похилився на стіл, зловив руками голову. Потім повільно встав, захитався, почав поправляти одяг*). Ну й Боб!.. І що він придумав?.. Ха-ха!.. Дівчину... Золотий Боб! Хай буде благословенна... (*Підходить до лівих дверей і чекає. Бурмоче*). Тихо... Розуміється тихо... Я маю бути Боб... Ха-ха-ха! Дівчина і я...

Б о б і Є в а входять. Інженер глянув і захитався, Боб кивнув на нього, щоб стояв тихо.

Є в а. Пане Бобе, мати дуже хорі. Я не можу довго бути з вами.

Б о б (*обіймає її*). Недовго, Єво! Недовго. Я мушу їхати і хочу попрощатися... (*Цілує*).

Є в а. Ви їдете? Куди?

Б о б. У Берлін... у Швейцарію... Сам не знаю...

Інженер ворухнувся.

Є в а (*вслухається*). Ви самі, пане Бобе, чи ще хтось?

Б о б (*легко махає на інженера*). Сам, Єво. Нікого більше немає.

Є в а (*пригортається до нього*). Мені так гарно біля вас, пане Бобе! Так дуже гарно. Тільки матуся тяжко хорі. Простудилися, бідні. А ви надовго їдете.

Б о б. Надовго, на два місяці. Не будемо бачитися, але, Єво, ти будь добра. Ти добра, правда?

Є в а (*голубить руками його обличчя*). Так, пане Бобе! Для вас... Ви такий рідний мені.. Я щаслива... Я не знаю, які люди, нічого не знаю... Ви один, кого я знаю...

Б о б (*цілує*). Ну, і добре. Ми зайдемо в другу кімнату, щоб ніхто нас не бачив. Там побалакаємо трохи... Єво! Будь добра для мене. Я їду надовго...

Є в а. Пане Бобе! Мені все це неначе сниться... Чому ви зо мною такі рідні?

Б о б. Так, так... Ходімо! Сядемо там...

Є в а. Мені не можна сьогодні побути з вами. Ви самі знаєте. Ось панна Ада принесе ліки, і я мушу бути там...

Б о б. Не надовго, не надовго, Єво... (*Цілує*).

Є в а. Я знаю, але в мене таке велике горе...

Б о б (*перериває*). Нічого! Мені треба дещо показати тобі. Ходім!

Підводить її до лівих дверей і мовчки дає знак інженерові. Той тихо підходить і замінює Боба. У тій хвилі в середніх дверях стає вражений Марко й дивиться з порога. Його не бачать.

Є в а (*біля інженера*). Пане Бобе, я піду назад. У мене...

Б о б (*підбігає і всуває голову між інженером і Євою*). Недовго, Єво, одну хвилинку... Ходім! (*Відступає, інженер веде її*).

М а р к о (*голосно*). Стійте!

Всі оглянулися й остовпіли. Дивляться один на одного.

Є в а (*горнеться до інженера*). Хто це, пане Бобе?

М а р к о (*до Боба*). Мерзото! (*До Єви болісно*).

Єво, Єво, що з тобою роблять?

Є в а. Це ти, Марку?

Б о б (*переляканий, але старається бути грізним, крізь зуби*). Щоб я тебе не бачив зараз тут...

М а р к о (*підступає, Боб відступає під стінку*). Ти ще можеш говорити, стерво!

Інженер (*випустив Єву і стоїть зляканий біля Боба*).

Марко (*витягає револьвера й напрямляє в інженера*). Підходь сюди!

Інженер (*ховається за Боба*). Бо-о-обе!

Єва (*йде в напрямі до Марка. Безрадно*). Марку, чого тобі? Що сталося?

Марко. Відійди, Єво, в другу кімнату. Тут буде кров...

Єва (*стає під стіною*). Марку! Я нічого не розумію...

Марко (*до інженера кричить злісно*). Підходь, собако, бо стрілятиму!

Інженер боязко дивиться на Боба, потім підходить. Марко ловить його рукою за обшивку, повертає і з розмаху викидає в середні двері. Але в тій хвилині, як він повернувся плечима, Боб хватає пляшку з вином, миттю підскакує до Марка й замахується на нього. Марко вчасно оглянувся, відскочив, і Боб не вдарив. Марко з револьвером.

Уб'ю, стережись!

Єва (*здрігнулась, розпачливо*). Марку!

Марко. Тихо, Єво, стій на місці. (*До Боба*). Ти, мерзото, так знущаєшся з бідної дівчини? Стій! Ані з місця, бо застрелю, як собаку! (*Підходить до нього повільно*). Випусти з рук пляшку! (*Боб дивиться на нього і не випускає*). Чуєш? (*Боб випускає*). Зо мною ти гратися не будеш, собача породо...

Боб (*стоїть на місці і не зводить очей з Марка. Говорить хрипло*). Щоб я тебе не бачив тут, бо...

Марко. Мовчи! Мовчи! підлото! Ти думаєш, що я так легко подарую тобі тяжку образу цієї нещасної дівчини? Мені все одно, чи смерть на фронті, чи під тюремними мурами. О! Я знаю. Ти і ота пляшка — закон. Але я плюю на ваш закон! Раз у житті законом буду я! Чуєш?

Єва. Марку!

Марко. Тихо, Єво! Ти нічого не знаєш. Він віддавав тебе другому, обманював...

Єва. Ні, Марку... (*Хоче підійти*).

Марко. Стій там, Єво, не смій підходити. (*До Боба*). Більше ти вже не будеш знущатися ні з кого. Більше не будеш. Закон сьогодні я. Ти звик бачити мене тільки смирним ягнятком, але сьогодні я — грізний звір!

Є в а (видається, кричить). Марку! Марку!
Марк о. Єво, він так тяжко зневажив тебе... Ти не знаєш...

Є в а (крізь плач). Я нічого не знаю...

Б о б. Єво, кричи на людей! Телефонуй!

Марк о (напрявляє револьвер на Боба). Раз будеш, пане, безрадним. Повертайся і заходь у кімнату.

Б о б (крізь зуби). Чого тобі?

Марк о (гостро). Ані слова! Назад!

Боб злякано відходить ліворуч. Марко за ним і примикає двері.

Є в а (кидається ліворуч). Марку! Марку! (Заходить-ся плачем і зсувається по стіні на землю. Скулена плаче).

Г о л о с Марк а (за сценою). Закон сьогодні — я!

Г о л о с Б о б а. Ти не зробиш цього! (Кричить). Рятуйте!

Є в а (б'є кулаком у стіну). Марку! Марку!

Г о л о с Марк а. І крик твій не допоможе...

А д а (входить, побачила Єву). Єво! Чого ти? Що з тобою?

Є в а. Панно Адо! Рятуйте його!

А д а. Кого?

У цій хвилині в лівій кімнаті постріл. Єва скрикнула і пригорнулася до Ади. Ада стоїть вражена, не розуміє нічого.

Марк о (входить, безсило спирається на одвірок). Він мусив умерти...

Є в а. Ти вбив його?

Марк о. Він не міг жити... За зневагу...

А д а (кидається до дверей, глянула, вражено). А-а-а!.. (Побігла в кімнату).

Марк о (підходить до Єви, цілує її руки). Прощай, Єво. Мені час у тюрму... Мій закон скінчився... Тепер знову їх закон над нами...

Є в а. Марку! (Хилить голову на його груди й плаче). Навіщо ще й цього? (Ридає). А я не знаю... Я нічого не знаю...

З а в і с а

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація першої дії, тільки бідніша обстава. Надворі осінь. За сценою, в другій кімнаті, Антін виграє на скрипку. На сцені тільки Єва. Вона похилила голову на стіл і якийсь час напівлежить, закрившись руками. Як гра не втихає, вона підводить голову й повертає обличчя в бік другої кімнати. Повільно мелодія завмирає, і нечутно входить Антін.

Єва (*слабим зворушеним голосом*). Тату!

Антін. Це для мами я грав... Для мами... (*Хвилинку мовчить*). Вона бувало так дуже любила цю мелодію...

Єва. Не треба згадувати... (*По хвилі*). Тату!

Антін. Що, дитино? (*Підходить до неї*).

Єва. Скажіть мені... Але ні. Ви не скажете, бо й ви цього не знаєте. Ах, тату, як багато ми не знаємо. (*Клонить голову на батькові груди*). Ми нічого не знаємо, тату, бо ми сліпі. І чого ми живемо і що значить жити?

Антін. Призначено нам жити, і живемо. Одним призначено бути багатими — іншим бідними, одним сліпими — іншим видющими. Не наша сила, дитино.

Єва. А чия, тату. Чия тут сила? Хто такий міцний над усіма нами, що так тяжко карає нас? Казали, бог, я вірила, я молилася йому, як уміла. А Івась наш був видющий, він бачив життя, бачив людей, читав багато. І не молився, казав, що молитва не помагає. Я й сама переконалася опісля, що воно так. Ось як матінка були хорі... Як я молилася за їх здоров'я, як молилася! Днями й ночами, і не помогло. Померла, покинула нас...

Антін. Прийшов її час, дитино. І до нас докотиться він... (*Сів біля неї*).

Єва. І скільки тих сил, тату? Ось був у нас Івась.

Наша радість, наш рятунок. А прийшли, силою взяли його й погнали. Його і мільйони таких, як він. Силою примушують убивати людей. За віщо? І нікому не в голові, що ми залишилися самі. Ніхто не цікавиться сліпою бідною родиною щіткарів. А кажуть — ми люди... Хіба ми люди? Може, ті, що мають очі — люди, але не ми. Ми темні, нічого не знаємо, нас хто захоче — обманить, зневажить... *(Зворушена)*. Я тату, нічого не знаю. Люди говорять про весну й радіють, а мені однаково, в мене все темна ніч. Люди кажуть, що це зелене, а це червоне, це гарне, а це погане, а в мене все темне. Вічна темінь, вічна ніч...

Антін. Не можна, дитино, думати про це завжди. Не треба...

Єва. Мушу, тату. Що довше живу, то важче. Кожний новий день, місяць, рік приносять з собою нові муки. Бо що значить бачити? Що значить мати очі. Я не розумію і не зрозумію. Ось у мене очі *(надавляє пальцями очі)*, а я бачу бездонну, вічну ніч. Кажуть, на вулицях тепер тисячі робітників борються за краще життя. Це вже ті дні, що про них говорив бувало Івась. Чому ж я мушу сидіти тут? Хіба є ще гірше життя за наше? А ми можемо тільки слухати, плакати й пухнути з голоду. Бо життя ми тільки жебраємо.

Антін. Життя ми жебраємо...

Єва. Наш світ такий далекий, такий інший від того, що в ньому живуть видюші. У них інші думки, інші розмови. А ми у вічній темряві шукаємо один одного, шукаємо відповіді на кожний шелест. *(По хвилі)*. Люди... Той Боб... Хіба я знала? Аж тепер кажуть мені, що він був поганий чоловік. А я не знала, що таке гарне, а що погане. Знала і почувала, що біля мене людина. Говорив мені любо, я слухала, і чомусь добре було біля нього. А Марко, кажуть, кохав мене. Що значить кохати? І який Марко, а який Боб? Я нічого не знаю... Боб зневажив мене, обманув, Марко вбив його, заповдів смерть йому. І Боба більше немає, і Марко дожидає смерті в тюрмі. А мені обох жаль, бо не знаю їх, бо не знаю нікого... *(По хвилі)*. Ні, ні, тату! Мені жаль тільки Марка, бо він задля мене пішов на смерть... Чому ми такі, тату? Чому?

Антін *(голубить її)*. Тобі, може, й легше, коли говориш. Але заспокойся, Євочко... Ось війна скінчилася,

не сьогодні-завтра повернуться Івась, і знову заживемо разом спокійно. Може, всім інше життя буде, бо недаром робітники революцію роблять.

Є в а. Почуваю, що це великі дні, а ми не бачимо їх. І темне серце, і темні очі плачуть...

А н ті н. У нас думка — це очі, і не треба сплакувати їх...

Є в а. Ой тату, тату... *(Горнеться до його грудей, він гладить її голову. Хвилинку мовчать).*

Стукіт у двері.

А н ті н. Хтось до нас. *(Повертає голову до дверей).*
Зайдіть!

А д а *(входить, невесела, бліда. Згодом скидає плащ).*
Нікого немає у вас?

А н ті н. А хто ж мав бути?

А д а. Я думала, що, може, Івась повернувся. Та багато вояків прибуває з фронту. А всі такі нещасні, і всі радісні. Бідні. Врятувалися від смерті, а скільки не повернуло їх!

А н ті н. Я боюся за Івася. Від нього вже два місяці немає листа...

А д а *(присідає на крісло, уся якась зів'яла, безсила).*
Ви будьте спокійні, я розвідувала вже, Івась дійсно був у лікарні так, як писали вам. Але в нього був тільки тиф, ранений він не був. Я певна, що ось-ось повернеться. І я хотіла б, щоб хутчій це було. Веселіше стало б...

Є в а. Так, з Івасем нам краще. Мені видається навіть біля нього, що я видюща. І життя наше якесь живіше з ним.

А н ті н. Івась — єдина наша надія. Ці три роки, що ми без нього, дуже тяжкі для нас. Ви ж подумайте, панно Адо! Самі бачите — ми бідні, нещасні, сліпі, а він один видющий. Його очі — це очі всіх нас... Так, так... Наші очі в нього... Він за нас бачить усе, милується всім, радіє життям...

А д а *(нервово тре чоло).* Я розумію, я дуже добре розумію, не кажіть... Не раз хочеться мені віддати вам свої очі і самій залишитися у вічній темноті...

А н ті н. Не кажіть так, панно Адо!

А д а. Ви не знаєте, як огидло мені все. Не бачу ж ніякої мети перед собою... Ось передучора, як робітники і вояки боролися з поліцією біля цесарського палацу, я

так байдужно дивилася, ніби це була не дійсність, а сцена. Зовсім не боялася, що можуть убити й мене... І не можу сказати, що жалію за цісарем або співчуваю робітникам. Байдуже мені... Тепер я така, як той розбитий корабель, що зданий на ласку розбурханих хвиль океану і пливе, куди кинуть його грізні буруни...

Є ва. Чого ж це так з вами?

А да. Я не знаю, сама не знаю. Надто багато пережила за останній рік.

Антін. Це, панно Адо, може, вплинули на вас так останні неспокійні дні, революція. Ви заспокойтеся... Кажуть, що це не тільки в нас. У Росії прогнали царя, прогнали панів, настановили робітничу владу...

А да. Останніми днями я не тривожуся. Мені чомусь однаково. У Росії вже більш року революція, у нас тільки починається. Докотилося й до нас. Війна навчила мене багато. Тепер я починаю розуміти ненависть Івася до багатих, з якої я все сміялася: І розуміння це, хоч неясне, слабе, вбиває мене. Бо на роздоріжжі я. Мое оточення гидке мені, а інше чуже. Я не розумію людей. Я їх не можу зрозуміти...

Антін. Вам легше, ніж нам, панночко...

А да. Ні, не те. Більше як чотири роки умирили вони на фронті, сотнями тисяч умирили. А повернули назад і йдуть далі на смерть, умирають на барикадах, у касарнях. Хіба не можна без крові, без смерті?

Антін. А що діється в місті, ви там були?

А да (*тим самим в'ялим голосом*). У місті кипить. Цісаря вивезли за кордон, і ті, що не хочуть крові, складають республіканський уряд. По місту ходять юрбами вояки, що повернулися з фронту, еднаються з робітниками, мітингують, кричать, стріляють. Чисте пекло. Але частина війська й поліція береже ще порядку. Сьогодні прийшло до малої бійки на Нарічній вулиці. Убито десять робітників і трьох поліцаїв. Якби не офіцерські батальйони, то хто зна, що було б...

Антін. Значить, війни більше немає, скінчилася?

А да. На фронтах скінчилася. Наша армія розпалася, розбіглася. Французи, англійці та італійці перемогли. Газети пишуть, що наша півмільйонна німецько-австрійська армія, що була на Україні, теж розбита вщент повсталими робітниками й селянами. Скрізь кров, тільки кров...

А н т і н. А Івася все ще немає...

У двері стукіт. Всі зірвалися.

Є в а. Може, Івась? (*Хоче йти назустріч*).

Входить у старій вояцькій одежі Марко і стає біля порога.

Ада дивиться на нього здивовано, ніби не пізнає.

Є в а і А н т і н. Івась? (*Обоє йдуть до дверей*).

М а р к о. Ні, це я.

Є в а. Марку! Марку!

А н т і н. Це ти, Марку? Вільний?

М а р к о. Нарешті дочекався. (*Підходить ближче*).

Вітатися з вами? Не погордите?

Є в а. Марку! (*Простягає руку, він стискає своєю, потім це саме й Антонові*).

М а р к о (*до Ади*). А вам?

А д а (*подає руку*). Розумію вас... І рада, що ви вже на волі...

М а р к о. Дивно! Ви ж сестра його...

А д а. На жаль, сестра. Але облиште це...

Відходить до вікна й дивиться на вулицю.

А н т і н. Марку! Як же ти вийшов? Випустили?

М а р к о (*дивиться на Єву, що стоїть біля столу*).

Так, випустили...

Є в а. А тебе мали розстріляти. Це правда?

М а р к о. Мали розстріляти. А Івася ще немає? Що писав він? Давно?

Є в а. Вже два місяці. Писав не він, а хтось чужий, бо він лежав хорий у лікарні. Знав про тебе, ми писали йому дещо... Писав: «Бідний Марко, пропаде...»

М а р к о. Ще не пропав, але, може, пропаде.

А н т і н. Чому? Цісаря вже немає, тепер воля, революція...

М а р к о (*гірко посміхається*). Ех, далеко ще до волі! У цісарському палаці сидять нові цісарики і готують нові, республіканські кайдани для нас. А втім, хіба можна сподіватися на полегшення від тих, що на початку війни ганебно зрадили робітничий клас, а тепер загарбують міністерські крісла? Ви думаєте, що мене випустили б, якби не вдерлися робітники й не розбили тюрми?

А н т і н. Так?

Є в а. То тебе звільнили робітники?

Марк о. Хіба ж це воля, як жандармські кулі далі вбивають голодних робітників? Якби не бунт вояків і не повстання робітників, то цісар до сьогодні сидів би собі спокійненько тут і далі вислав би на фронт тисячі людей на смерть. Але не стало цісаря, і інші зама- хали батою над нами...

Антін. Я не розумію тебе, Марку.

Є в а. Марку! Я все жаліла тебе, все думала про тебе. І до сьогодні не подякувала тобі за те, що ти оборонив мене. *(Підходить до нього)*.

Марк о. Не треба, Єво. Для мене найбільша подяка це те, що ти думала про мене.

Є в а. Мені видається, що ти рідний брат мені... Ти такий, як Івась.

Марк о. Не такий, Єво, мені далеко до Івася... Але чому його ще немає? Ах, як хотів би я побачити його, обняти! Ми кинулися б у місто, в робітничі квартали. *(Жвавіше)*. Уявляю собі Івася в цей час тут. Він увесь закипів би... Ні. Я не видержу! Він, певне, вже їде. Я побіжу на залізницю, буду виглядати, доки приїде. Прощайте поки що, я прийду. Прийду з Івасем! *(Хоче йти)*.

Є в а. Марку! Візьми й мене з собою. І я зустрічати- му Івася...

Марк о. З великою охотою. Ходімо. Він буде дуже радий, як побачить тебе. А з фронту приходить потяг за потягом. *(Накидає на неї хустку і веде до порога)*.

Є в а *(спинилася)*. А панна Ада?

Антін. Справді! Панно Адо, а ви?

А да *(повернулася від вікна)*. Дозвольте мені залишитися у вас, доки повернете назад. Почуваю себе погано, і нікуди не хочеться йти...

Антін. Будь ласка, робіть, як знаєте. Може, й наша сумна кімнатка повеселішає, як прийде Івась.

А да. З усього серця бажаю вам цього. Але ви йдіть і не повертайте самі.

Є в а. О, без Івася ми не повернемо. *(Обоє виходять. Марко веде її за руку)*.

А да *(знову дивиться у вікно. По хвили, не повертаючись, говорить)*.

Антін сидить біля столу

Знаєте, мені чомусь соромно перед Марком, я не смію подивитися йому в вічі, неначе я винувата в підлих вчинках Боба...

Антін. Це так незвично. Я не раз казав: не похваляю його, що він убив вашого брата; хоч про страшну кривду, яку заподіяв Боб Єві, не можу спокійно згадувати... Але Марко не тямив себе. Він хлопець, видно, гарячий. Забувся, розлютився і — вбив...

Ада (*біля вікна, але повернулася до Антона*). А знаєте, дивно. Я ніколи навіть не думаю про це вбивство або намагаюся не думати. Він був мені брат, та я сама не могла б стерпіти такої зневаги, яку заподіяв він Єві...

Антін. Ми, панно Адо, звичні до насильства, до поневірювання й ошукування, і, як відчуваю, в нас ненависть менша до людської підлоти, бо ми не бачимо її...

Ада. І вам краще з цим...

Антін. Може, й краще...

Обое мовчать. Ада в задумі похилила голову, Антін теж. Пауза.

Антін (*по довгій прикрій мовчанці*). Не знаю, чи надворі така погода, чи, може, в мене яка недуга. Увесь я надто ослабів...

Ада (*підходить*). Погода, дійсно, погана, чи не краще прилягти вам трохи.

Антін. Не можу лежати, а зайду туди, то руки тягнуть до скрипки. Бувало, жив я скрипкою, знаходив у ній життя своє. А тепер пісня моя дуже сумна, така чорна, як пільма моя...

Ада. А ви не грайте, приляжте та засніть. Я посиджу сама тут. Ходіть... (*Підводить його з крісла і веде ліворуч*).

Антін. Як ви вже так кажете, то спробую. Може, і справді засну. Тільки вам буде тут нудно самій...

Ада. О ні. Я тепер усе сама. Люблю бути на самоті. (*Зайшла ліворуч. За хвилину повертає і безрадно стає серед сцени. Потім заходила, схопила голову в долоні*). Як самотньо, як дуже глухо!.. (*Підійшла знову до вікна і щільно притуляється до шибки*).

У лівій кімнаті тихо починає грати на скрипку Антін придушену мелодію. Ада стоїть, як кам'яна. Німа сцена довгий час. Повільно скрипка тихне, ще кілька разів заголосила і завмирає.

Тиша.

Івась по хвилі входить з вояком, який веде його за руку. Очі Івася перев'язані чорною пов'язкою, увесь змарнілий. Мовчки подає воякові руку, ніби дякує, і вояк відходить. Ада повільно повертає від вікна голову, оглядається. Івась скидає чорну пов'язку з очей, і в запалих темних ямах видно прикриті повіки. Ада побачила його, раптово відступила назад і, злякана та здивована, дивляється в нього.

Івась (*гробовим голосом*). Єво!

Ада (*прикусила губу, вся тремтить. Здержуючи слези*). Івасю, це я... А... Ада...

Івась (*похилив голову*). А-а-а, так...

Ада (*повільно, півсвідомо підходить до нього*). Іва-васю... (*Захлипується риданням, відвертається і плаче похилена, заховавши обличчя в долоні*).

Івась (*повернув голову до неї*). Адо... Панно Адо... Навіть руки не подали на привітання?

Ада (*повернулася в слезах*). Івасю це... це... це страшно... кінець світу... (*Хватає його руку і придушено плаче*). І ти сліпий?

Івась (*легко визволяє руку*). Ви мені скажіть, хто дома? Де батько, Єва? Що мати померла, я знаю...

Ада. Єва пішла з Марком на залізницю виглядати тебе, а батько, мабуть, заснув у другій кімнаті...

Івась. Це добре. Чи стіл на давньому місці? Будь ласка, доведіть мене...

Ада (*веде його і садовить на кріслі. Івась скидає шапку*). Івасю! Що буде? Чи немає ніякої надії?

Івась (*зітхнув, захитав головою*). І ось я знову між рідними... Вітай, сліпа родину щіткарів... Новий член прибув... (*Хилить голову. Ада ридає, спершись на стінку крісла, Івась по хвилі*). Так, панно Адо, як ба-чите... Що робити?.. Був би давно забив себе, але думка про рідних, цих нещасних, бідних щіткарів, не дозволяла наложити на себе руку... А все газии... Отруйні газии... Вони випекли мої очі. (*Мовчанка. Хитає сумно головою*). Вітай, сліпа родину щіткарів!..

Ада (*приклякає біля нього*). Що сказати тобі, Івасю, чим потішити? Івасику! Я вже не давня Ада, я вже інша. У мене є вже мета в житті... Я не відступлю від тебе вже ніколи... Ніколи...

Івась (*з гіркою посмішкою*). О панно Адо!

Ада. Не кажи — панно...

Івась. Адо, я втратив очі. І не тільки я, десятки тисяч нас. І ми не можемо бути з вами рідними, бо ви

знаєте, що значить бути темним? Бути темним мені, синові сліпої родини щіткарів? Це гірше смерті їх усіх. І коли згадаю, що ваш батько був винахідником і фабрикантом найновіших отруйних газів, то в темноті моїх очей стають десятки тисяч жертв тих газів. Тисячі насильно осліплених молодих людей і поміж ними я, хоч, може, мої очі виїв газ іншого професора, але газ вашого батька повиїдав очі тисячам нещасних по той бік фронту...

А да (*крізь сльози*). Івасю! Хіба ж я винна? Тепер я піду за тобою.

Івась. Це тільки хвилиний жаль до каліки, це тільки милостиня. Тепер нам ще більше не по дорозі, як тоді, коли я був здоровий, видючий... Очі, Адо, очі — найбільший скарб людини. Дайте мені очі, хоч одне око! Хоч однісіньке око!.. (*Хилить голову*).

А да. Я буду твоїми очима... Я й на хвилику не відступлю від тебе...

Івась. Це не те, не те... Нічого ви дати мені не можете... (*Обоє мовчать. Вона схилилася на бік крісла, він спер голову на руки*).

З лівої кімнати тихо впливає приглушена мелодія скрипки. Івась повільно підносить голову і вслухається. Мелодія то вибухає, то знову завмирає.

Івась. Тато грає... По-давньому... Тільки жалібно-ніш... (*До Ади*). Молю вас, ані словом не зрадьте перед батьком і Євою, що я сліпий. Це вбило б їх...

А да (*підвела голову*). Покликати батька, Івасю?

Івась. Підведіть мене ближче до дверей і покличте. Потім, будь ласка, непомітно доведіть мене до крісла разом з батьком. Щоб аж ніяк не догадався...

А да встає, підводить Івася ближче до лівих дверей, сама заходить у кімнату.

Скрипка раптово замовкає.

Антін (*за сценою*). Івасю! Сину мій! (*Виходить, простягає руки*). Сину мій коханий, щастя наше! (*Ада підводить хутко Івася ближче до батька*).

Івась. Тату! (*Кидається в обійми, цілуються*).

Антін (*цілує його палко*). Івасику, синку! (*Цілує*). Очі! Очі! Наші очі! Хай поцілую! (*Цілує очі*). Ти цілий?.. Івасю! (*Плаче*).

І в а с ь (*стримуючись*). Цілий, тату... Чого ж ви плачете?

А н т і н. З радості, сину, від щастя... Ах, чому я не бачу тебе? Ти виріс, мабуть, правда? Скоро три роки, як був ти з нами... А як я, Івасю? Дуже постарів?

І в а с ь. Ні, не дуже.

А н т і н. Натерпілися ми багато... Ну, давай, хай ще раз поцілую. Так давно був ти біля мене. (*Цілує*). А очі! Наші очі! (*Цілує очі*). Це наші очі, Івасю... Твої очі нас всіх, правда?

І в а с ь (*глухо*). Правда, тату... Але ходімо, сідайте, розкажітьте...

Ада тихо підводить його за ліву руку до столу, він правою веде батька. Обидва сідають.

А н т і н. А Єва, де Єва? Вона не прийшла з тобою?

І в а с ь. Ні, ми розминулись. Вона, мабуть, зараз прийде.

А н т і н. А панна Ада? Івасю, панна Ада дуже помагала нам... Панно Адо, ви радієте теж, правда? У нас же щастя дома.

А да (*стоїть за спинкою крісла Івася, глухо*). Як же, радію...

А н т і н. Ну, Івасику, розкажуй. Ти нездужав, писали нам... Видко, дуже був хорий, коли сам не міг писати, а інші про тебе писали...

І в а с ь. Так, але тепер здоровий уже...

А н т і н. А бідна наша мати згадувала про тебе. Померла нещасна від простуди... Від простуди... Я ходив грати зимою, вона співала і... Ну, Івасику, як же тобі жилося на тій війні? Скінчилася, ну, й гаразд! Нехай ніколи не повертається більше... А туг, ти знаєш, цесаря прогнали... Революція... Знаєш, Марко страшенно сердиться. Каже: «Ще далеко до правдивої волі. У Росії дійсно воля, а в нас...» Та я не знаю, не знаю... Куди мені! Але я розбалакався, а ти мовчиш. Не був поранений, Івасику?

І в а с ь (*з болем*). Ні, тату, не був...

А н т і н. А там страшно, правда?

І в а с ь. Мені не було страшно. Я тільки не хотів померти, не хотів залишити вас безпомічними...

А н т і н (*зворушено*). Сину дорогий, коханий! (*Нахиляється й цілує його*).

І в а с ь. Користі з мене не мали ніякої на фронті,

бо я ані разу не вистрелив у людей другого фронту. Все стріляв угору.

Антін (*ніби весело*). Чуєте, панно Адо! Ну, й вояка з нього!

Івась. Бо це, тату, не ми, а пани капіталісти воювали між собою, тільки нашим коштом і нашими руками. А по другому боці фронту були такі самі робітники, як і я, що їх силою погнали на смерть... (*Замовк, зітхнув*). А одного вечора погнали нас у наступ. Я перемовив був цілий батальйон, щоб перейти і здатися в полон... (*Замовчав, зморщив чоло, ніби згадує страшну хвилю свого осліплення*). Все було найкраще, пішли в наступ, але... але я... я... нараз занедужав, і мене... і я впав... запекло дуже, душити почало... боліти почало... Потім мене віднесли до лікарні... Відвезли до лікарні... Так, так... Відвезли... Лежав, мучився, а ось прийшов до вас...

Антін. Бідний! Ну, добре, що прийшов, а що було, дурниця. Так заживемо, Івасику? О, як нам весело буде тепер з тобою! Ти ж наше сонце, наше щастя, наші очі... Правда?

Входить Єва.

Єва. Ну, тату, немає Івася... (*Скидає хустку й підходить*).

Антін. Як немає? А ось Івась!

Єва. Івась?

Івась (*устає, Ада тихо підводить його за руку*). Я тут, Євочко.

Єва. Івасику! (*Кидається до нього, цілуються*). Братіку любий! (*Цілує*). Як ти барився дуже!.. (*Втирає сльози*). І прийшов, таки прийшов... Івасику, ти здоровий?

Івась. Здоровий, Євочко. А ти?

Єва. І я. Тепер ще здоровіша стану, бо ж ти дома... Ось Марко буде радий! Він зараз прийде. Цілу дорогу розказував про тебе... Мріє, як то ви обидва підете поміж робітників...

Івась. Підемо, чому ж ні... Але ти сідай, Євочко, ноги болять тобі... (*Підводить її до столу, садовить біля батька і сам сідає*).

Єва. Нічого. А знаєш, Марко тільки сьогодні вийшов з тюрми. Робітники визволили... Ну, давай, ще раз поцілую... (*Цілує*). Любий наш!

Далеко за сценою оркестр грає «Марсельезу» і чути спів та крики юрби. Але це далеко¹.

І в а с ь (як затихло). Похід.

Є в а. Це робітники, Івасю, і вояки, що повернулися з фронту. Ходять з червоними прапорами, співають, кричать. Кажуть, що цей уряд не для них. Битись хочуть...

М а р к о (вбігає, наспівує з «Марсельези»):

Над залитою кров'ю землею
Ніч похмура, туманна стоїть...

(Побачив Івася). Івасю! Братіку рідний! (Кидається йому на шию, міцно цілуються). Івасю! Ну, діждали ми. Ще не все, але... (Заглянув в його очі і вражений відступив. Притишено, не своїм голосом). Іва-асю...

Ада дає йому знак мовчати, Івась теж махає рукою.

Прикра хвилина.

А н ті н. Ну, Марку, що ти там так довго цілуєшся? Розкажуй, що нового в місті..

Марко дивиться півсвідомо на Івася, і тіло його починає тремтіти, нарешті, не видержує і голосно ридає.

Є в а і А н ті н. Марку, це ти? Чого?

Марко відвернувся, сперся на стіну і плаче.

А да (глухо). Він з радості, що побачив Івася.

А н ті н. Як любляться хлопці!..

І в а с ь (слабо). Марку! (Простяг обидві руки в його бік).

М а р к о (оглянувся повільно і знову кинувся йому на шию). Івасю, друже, товаришу мій..

І в а с ь (нахиляється до його, але зараз випростується і розпачливо). Ні!.. Годі! Не треба обманювати!

Ада кидається до його. Івась відсторонює її рукою.

Не треба обманювати! Тату! Єво! Мені так страшенно хочеться жити. Я молодий... Там на вулицях мої товариші, червоні прапори..

¹ Оркестр можна замінити на хор. Спів у всіх місцях цієї дії мусить бути далекий, тихий і недовгий, щоб не вбивав своїм гамором важливих слів дійових осіб. Хай звернуть на це пильну увагу режисери на пробах і під час вистави. (Прим. автора).

Антін. Івасю!

Івась. Як хочеться страшенно жити! *(Кидається до вікна, миттю відкриває його, простягає перед себе руки).*

Десь далеко звуки «Марсельези». Єва і Антін встали, здивовані, і підійшли ближче.

Товариші! Я готовий, беріть мене! *(Повернувся до рідних, схопився за голову).* Але очі, мої очі!..

Єва. Івасю!

Івась *(далі кричить)*. Де мої очі? *(Руками ніби видряпує очі)*. Дайте мені очі! Одно-однісіньке око! Я так хочу жити! Боротися за всіх покривджених!

Антін. Івасю! Що ти сказав?

Єва. Що ти сказав?

Івась *(розпачливо)*. Тату! Єво! Я — сліпий...

Антін і Єва *(вражені кидаються до нього)*. Івасю!

Івась. Я сліпий... Вітай, сліпа родино щіткарів, нового сліпця...

Антін *(крізь плач)*. Івасю! Я нічого не розумію...

Єва. Івасю! Панно Адо, що з ним? Що він говорить? *(Знаходить голову Івася, цілує)*. Івасю, що ти сказав?

Івась *(випростався)*. Ні, тату! Ні, Єво! Це нічого. Я здоровий, я буду жити! Хочу жити!

Антін. Не може бути, сину... Ти не сліпий. Де твої очі, де наші очі?.. *(Шукає руками голову Івасеву)*.

Івась. Тату, тату, це тільки так. Ні, ні, я не сліпий... не сліпий... Не вірте цьому...

Єва. А що ж ти говорив?

Івась. Я здоровий, жити хочу, жити буду. Марку! Чуеш, наші товариші на вулицях. Ходім! Ходім мерщій до них! Смерть зрадникам трудящих і сліпих! Хай живе німецький Жовтень!.. Ходім, Марку! Хай гинуть ті, що осліпили нас!..

Антін. Сину, що з тобою?

Єва. Що ти говориш, Івасю? Чому я не можу бачити тебе?

Івась. Нічого, нічого. Все дурниця. Сліпих багато, мільйони, але вони прозріють. Марку, дай руку! Веди до світла сліпу родину щіткарів, до світла!..

Марко (*підійшов, узяв його за руку*). Заспокойся, Івасю...

Івась. Почекай. Хто вирвав мої очі? Хто їх зробив темними? Ті, що вирвали мене з цієї бідної кімнати, відірвали силою від верстата. Ті, що зрадили нас у перших днях і стали слухняними соціал-демократичними капралами імперіалізму. І я без очей! Грабіжницька війна скінчилася, хай же тепер закипить нова війна покривджених проти наших катів!

Ада. Не треба більше крові, Івасю! Доволі..

Івась. Ні, не доволі! Не доволі! Пролита тільки наша кров, а кров тих, що гнали нас, ховаючись за наші спини? А кров тих, що придумували нові отруйні гази?

Антін (*зарідав*). Скажіть мені... Скажіть, що це?..

Марко. Антоне! Плач тут не допоможе. Сталося велике нещастя, але від сьогодні є у вас ще один син — я, Марко. Не покину вас ніколи. Єво, Івасю! Я ваш брат. Чуєте?

Івась. Так, так Марку! Тільки ми самі допоможемо собі в усьому. Від інших не чекати нам порятунку. Дай руку! (*Тиснуть руки*). Тільки спільними силами переможемо все горе, товаришу мій..

Ада. Івасю, я не смію, мені ніяково говорити, але мушу. Не відкиньте й мене від себе. І я хочу бути в родині шіткарів... Дай руку, Івасю.

Івась. Ні, Адо! Ти нас не поведеш. Час милостині закінчився. Тобі нічим дихати в цьому льоху.

Ада. Івасю! Я...

Івась. Ні, ні. Ти пробач мені, але нам не по дорозі, Адо! Ти ніколи не зрозумієш нас. І ти не турбуйся. Нас багато таких, але ми переможемо, хоч ми й сліпі...

Ада. Так... Може, й так... (*Закрила обличчя руками, відійшла набік, згодом непомітно вийшла*).

Антін. Всі сліпі... Сліпі... Розумію. Все розумію... О, прокляття, тяжке прокляття на них!.. (*Упав на стіл, зарідав*).

Єва. І це життя... Ні!.. (*Похитнулася, Марко піддержав, пригорнув до себе*)...

Івась. Єво! Тату! Не треба впадати в розпач. Мені тяжче, ніж вам, і я не впаду зневірений. Такий час. Ми родилися, щоб пережити його, перемучитись у ньому.

Але як ми впадемо зневірені, то ще гірше стане. Ми самі, ніхто не знає нас...

Є в а. Я не можу більше...

І в а с ь. Надходить час, коли не буде сліпих, коли ніхто не гнатиме людей на заріз... І ніхто не буде насильно осліплювати видющих... (На обличчі щаслива усмішка). Там, на Сході, могутня хвиля нового життя. І до нас докотилася вона. (Радісно). Переможемо і ми! Нам вирвали очі, але залишили зуби, руки. Ми можемо ще кусати, пальцями задавлювати тих, що давлять нас уже сотні літ. Ми не загинемо, правда, Марку?

А н т і н (від столу). Але твої очі... очі нас усіх... єдині наші очі...

І в а с ь (ніби здивовано). Очі? (Коротка задума). Ах так, очі... Бідній, забутій родині щіткарів вирвали останні очі... (Випростався, бадьоро). Але життя не вирвали. Тату! Єво! На вулицях робітники, червоні прапори. Це наші очі, що бачать далеко... Ми будемо жити. Нас не забудуть. А червоні прапори, як пролита наша кров... А сльози наші — білі чи червоні?.. (Тре чоло). Сльози які? Білі чи червоні?

М а р к о (злякано підходить до нього, бере за руку). Івасю, заспокойся!..

І в а с ь (хутко). Почекай, почекай... (Тре чоло). Які сльози наші? Я забув... а сліз так багато в нас... Прапори червоні, біль наш і гнів червоний, а сльози?.. Білі чи червоні? Скажіть!

Всі злякано підходять до нього.

М а р к о (підводить його до крісла). Присядь, Івасю, ти змучений, знервований. Заспокойся!

Всі обступають крісло.

І в а с ь. А ви всі біля мене, так?

Всі (не відразу). Всі тут...

Єва приклякає і обгортає його стан руками, хилить голову на коліна йому.

І в а с ь. Це ти, Євочко? Так... так... (Гладить їй голову). Як чудно! На вулицях радість, веселість, а родина щіткарів справляє похорони єдиним очам своїм...

М а р к о (гладить його голову). Заспокойся, Івасю!..

І в а с ь. Так, так... Я змучений... Я надто багато пе-

режив... Тату, де ви? Сюди ходіть, до мене... Всі очі шіткарів повинні бути разом... Сліпі очі... (Антін прикладає біля нього, Івась пригортає його голову. Прикрамовчанка, потім Івась). Все переборемо, все переживемо... Добре, що знову всі разом...

За сценою далекі звуки «Марсельези», що розпливаються тихо.

(Івась вслухається і говорить далі, як пісня втихне). Так... так... А сліз не треба... Чудно як! Очей немає, а слези течуть... Але не треба сліз... Ви чуєте? Робітнича пісня... Наша надія... Як то? (Починає співати, і обличчя йому цвіте радісною усмішкою).

Над залитою кров'ю землею
Ніч похмура, туманна стоїть..
А в тумані під сірою млою
Бій всесвітній, кривавий кипить...

Антін і Єва сидять біля Івася, і він пригортає їх до себе. Марко похилився за його плечима. Тільки Івась, співаючи, підняв голову і щасливо усміхається, ніби бачить гарний сон. Коли Івась повторює останні слова пісні вдруге, завіса тихо й повільно спадає

ОТРУТА
(РАДІЙ)

ДРАМА НА 4 ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

- Мекдугел — власник фабрики годинників.
Гофман — управитель фабрики.
Енні — друкарка в конторі.
Еліс — коханка Мекдугела.
Ендерсон — лікар на фабриці.
Геррісон — молодий лікар, асистент.
Неллі — Геррісонова дружина.
Бенермен — швейцар.
Джов Фрейзер }
Джордж } робітники.
Джозеф }
Гаррі }
Розі — робітниця.
Дорвуд — голова міської ради профспілок.
Члени ради профспілок.
Робітники, робітниці, хорі, полісмени.
Діється в Америці за наших часів.

ДІЯ ПЕРША

На передньому плані контора директора фабрики годинників. Замість стін — важкі темні сукна. М'які меблі, два телефони.
Бенермен докінчує уборку контори.

Енні (*входить, роздягає пальто, капелюха*). Добридень, містере Бенермене!

Бенермен. Добридень, міс Енні, добридень...

Енні. Гарний день сьогодні.

Бенермен. Це п'ява, гагний. Тільки — знову смегть п'гніс...

Енні. Смерть?!

Бенермен. Маггагіта Фгейзег...

Енні. Померла?

Бенермен (*хитає сумно головою*).

Енні (*задумливо*). Маргарита. (*Пауза*). Дев'ята вже. (*Пауза*).

Гофман. Міс Енні, добридень.

Бенермен допомагає роздягтися йому, потім виходить.

Енні. Добридень, містере Гофмане.

Гофман. Міс Енні. Найбільший порядок в конторі. Сьогодні...

За сценою гудок, вслід за ним довгий дзвінок.

Робота почалася... Міс Енні, покличте місіс Лубар і містера Джеймса...

Енні. Місіс Лубар і містера Джеймса. (*У внутрішній телефон*). Галло! Містера Джеймса і місіс Лубар, до контори містера Гофмана.

Гофман на краю сцени задуманий.

Містере Гофмане, Маргарита Фрейзер померла...

Гофман (*по хвилі*). Ви щось сказали, міс Енні?
Енні. Наша робітниця Маргарита Фрейзер померла.
Гофман. Померла. Що ж, шкода...

Енні. Я так боюся. Це ж дев'ята робітниця нашої фабрики.

Джеймс і Лубар (*входять*). Добридень, містере Гофмане.

Гофман. Добридень. Отже, сьогодні іменини сенатора Мекдугела. З цієї нагоди він відвідає фабрику. Слід привітати його від робітників і робітниць. Квіти я вже замовив, вони в конторі інженера. При виплаті стягнути з кожного робітника й робітниці по рівній частині на покриття коштів. Визначить делегацію, навчіть — краще до мене пошліть... Я скінчив. Дякую.

Джеймс. Коли, приблизно, прибуде містер Мекдугел?

Гофман. Хутко. Треба поспішити. Дякую.

Джеймс і Лубар виходять.

Міс Енні, будь ласка, пишіть. (*Пауза*). Готово?

Енні (*із записником*). Готово, містере Гофмане.

Гофман задивився в один бік, наморщився.

«Високодостойний пане сенаторе і наш батьку...» Пробачте, не батьку, виправте: «і великого серця, великого розуму...» Погано. Ще раз: «Високодостойний пане сенаторе...» Коротко, значить. «В день ваших іменин ми осяяні щастям, що можемо вітати вас між нами, кладемо до ваших ніг наші серця на доказ найглибшої пошани і...»

Дзвонить міський телефон.

Енні. Галло! (*Пауза*). Е-е-ес. Хто? Ах, так.

Гофман. Хто говорить?

Енні (*в телефон*). Розумію. Дякую. (*Відложила слухавку*). Містер Мекдугел виїхав на фабрику.

Гофман. О боже! На чому я скінчив?

Енні. «Наші щирі серця на доказ найглибшої пошани...»

Гофман. «...найглибшої пошани й дяки за ваше батьківське піклування. Жийте нам, пане сенаторе, довго і в день найбільшого вашого свята не погордуйте

цим скромним дарунком від зворушених ваших робітниць і робітників». Кінець. Дякую. Будь ласка, надрукуйте негайно.

Енні друкує на машинці, Гофман деякий час ходить в задумі.

Розі *(по хвилі входить)*. Добридень, містере Гофмане.

Гофман. Добридень, міс Розі. В чому справа?

Розі. Мене призначено до делегації.

Гофман. Прекрасно. Ви просто відчитаете привітання. Міс Енні, готове?

Енні *(подає)*. Готове.

Гофман. Дякую. *(Передає Розі)*. Тут усе. Перечитайте, міс Розі, декілька разів. Вивчіть глибокий, щирий поклін. Я скінчив. Дякую.

Розі виходить.

Енні *(проглядаючи папери)*. А наша Неллі, містере Гофмане, виїздить в Каліфорнію.

Гофман *(за другим столом)*. Неллі просто щаслива дівчина, міс Енні.

Енні. Звичайно, не кожна робітниця може вийти за лікаря. *(Пауза)*. А доктор Геррісон дуже гарна людина.

Бенермен *(виходить)*. Містеге Гофмане, авто містеге Мекдугела заїхало пегед фабрику. *(Виходить)*.

Гофман *(встав, захвилювався)*. Міс Енні, передайте, щоб делегація була готова. Дякую. *(Поправляє одягу, чепуриться)*.

Енні *(в телефон)*. Галло! Місіс Лубер! Хай делегація буде готова. Містер Мекдугел уже прибув.

Гофман. Міс Енні, за роботу, як би нічого не було. *(Сідає теж і вдає, що пише, але все поглядає на вхід)*.

Мекдугел входить, витирає піт, за ним Бенермен, що відбирає капелюха і стає опісля біля входу.

Гофман *(встає, кланяється)*. Добридень, пане сенаторе.

Мекдугел *(подає руку)*. Добридень. Гарна сьогодні погода.

Гофман *(кланяється)*. Високодостойний пане сенаторе! В день нашого великого свята прошу прийняти від мене найщирші побажання...

Мекдугел. Ага. Дякую, дякую. *(Подає руку)*.

Енні. Я теж, сер.

Мекдугел. (*Легкий поклін*). Дякую. Міс Енні, як завше, свіжа півонія...

Гофман за той час впускає делегацію, що в ній одна робітниця, Розі і два робітники.

Розі (*читає*). «Високодостойний пане сенаторе. В день ваших іменин ми осяяні щастям, що можемо вітати вас між нами...»

Мекдугел (*перепиняє*). Прекрасно. Дякую. Дуже приємно...

Розі (*намагається докінчити*). «...вдень найбільшого вашого свята не погордуйте цим скромним дарунком від зворушених ваших робітниць і робітників».

Друга робітниця передає велику китицю квітів.

Мекдугел. Дякую. Дякую. Це — ну, просто не надіявся. (*Кладе квіти на стіл*).

Бенермен (*підступає несміливо, дуже зворушений*). Містеге Мекдугеле... І я... і від мене... Гоки мої біля вас... вже син мій пгащое тут... а... який я щасливий, що можу... що можу теж побажати як батькові нашому... (*Заплакав*).

Мекдугел. Не треба, старий друже, не треба... (*Витирає хустинкою й собі очі*) наші літа і... (*Потряс головою*). Руку твою... (*Тисне, Бенермен низько клониться*). Це, Бенермене, великий мені подарунок. Великий... (*До делегації*). Дякую вам, дякую цілій фабриці. Я дуже зворушений. Дуже зворушений. Містере Гофмане! З цієї нагоди виплатити всім за сьогоднішній день більше по... по 10 центів. А мої бажання до всіх ось: праця і ще раз праця. Ніяких професійних спілок. Цього в мене не буде. Спілка — це безладдя, це ярмо на вільний дух кожного робітника. Чесна, щира праця — ось і все. Дякую ще раз.

Всі, окрім Гофмана і Енні, виходять.

Містере Гофмане. Я хочу оглянути фабрику.

Гофман. Так, пане сенаторе. (*Вийшов*).

Мекдугел. Міс Енні. З того часу, як мене обрано на сенатора, ви забули номер мого телефону й моєї вілли...

Енні. Я не забула, сер, я просто не смію і...

Мекдугел. Не кінчайте. Я знаю. Ви цієї ночі мало спали. Це пізнати. Що ж, весна... А скажіть, міс Енні, невже...

Неллі й Геррісон входять в подорожніх костюмах.

Мекдугел. Вітаю, вітаю розкішну пару голуб'ят!

Геррісон. Пробачте, містере Мекдугеле, ми не знали. Це вона перед виїздом хоче попрощатися з деякими робітницями...

Мекдугел. Але ж, місіс Геррісон, мені дуже приємно, що ви не пориваєте зв'язків із фабрикою.

Неллі. Тут, містере Мекдугеле, таке все рідне мені, що ніяк забути...

Мекдугел. Дуже приємно почути. Міс Енні, проведіть, будь ласка, місіс Геррісон у рисунковий відділ... А ви, докторе?

Геррісон. Я почекаю.

Мекдугел. Прекрасно!

Геррісон. Тільки ти, Неллі, недовго. Нам залишилося небагато часу.

Неллі. Я хутко, Вільяме. *(Виходить з Енні)*.

Мекдугел. Сідайте, докторе. *(Сідають, він подає сигари)*. Будь ласка.

Геррісон. Дякую, але я кинув палити.

Мекдугел. Невже? Заборонила жіночка, а?..

Геррісон. Не те, а шкодило.

Мекдугел. Звичайно, можна кинути палити, коли перед тобою чотири місяці подорожі з молоденькою жінкою... Хе-хе-хе-хе... *(Закурює)*.

Геррісон. Ви читали сьогоднішню газету, містере Мекдугеле?

Мекдугел. Напевне, читав мій секретар, а він ще не реферував мені сьогоднішньої преси.

Геррісон. Це просто жах. Учора померла дев'ята робітниця. Таємна епідемія забирає жертву за жертвою.

Мекдугел. Ви хотіли сказати — колишня робітниця. Її фамілія?

Геррісон. Маргарита Фрейзер півтора року вже не працювала, але немає сумніву, що початок її страшної недуги був тут, на фабриці.

Мекдугел. На це немає у вас певних доказів, докторе. Всі ті робітниці й робітники живуть вдома таким брудним життям, що фабрика тут ні при чому. Моя

фабрика — це швидше санаторія. Чиста, робота легка і взагалі...

Геррісон. На жаль, ознаки цієї жахливої недуги я найшов уже в 40 робітниць і робітників рисункового відділу. Десять з них уже в лікарні, інші не знають навіть про недугу. Що буде, містере Мекдугеле?

Мекдугел задивився кудись, барабанить пальцями по столу.

Геррісон (*встав*). Найстрашніше те, що ми не можемо знайти причини цієї недуги. Такої епідемії медицина досі не знає.

Мекдугел. Чому ж саме тільки на моїй фабриці?

Геррісон. Це така ж незбагнена таємниця, як сама епідемія. Що буде, містере Мекдугеле?

Мекдугел. Я все зробив, щоб робітниці й робітники мали найкращі умови праці.

Геррісон. Дев'ять робітниць уже померли, не менше 25 помруть через рік-два. І яка жахна смерть. Страшний біль зубів, ніг і рук, що тягнеться роками й доводить просто до божевілля, потім цілковита руйнація костей, загальне виснаження організму і в кінці, серед найлютіших мук,— смерть.

Мекдугел. Ваша конкретна пропозиція, докторе!

Геррісон. Яка тут пропозиція, містере Мекдугеле! Жах — і тільки.

Мекдугел. Ну от, бачите. Коли ви лікар і не знаєте, то що ж можу сказати я? Я плачу робітникам грішми, вони платять мені працею. А поза цим — ми чужі.

Геррісон. А людське життя?

Мекдугел. Життя — це теж тільки одна велика таємниця для кожного. Що кому призначено.

Геррісон. А все ж, містере Мекдугеле, які ми дуже бідні. Навіщо здалися багатства, надзвичайні досягнення культури, коли ми блудимо ще в непроглядній темряві...

Мекдугел. Це вже, здається, філософія, а я в ній не розбираюся. Я, докторе, від життя беру для життя те, що бачу.

Геррісон. Це цілком практично.

Мекдугел. По-американськи.

Геррісон. А я не можу погодитися, що людське

життя так марнується. І мучить мене, що ми такі безсилі.

Мекдугел. У недавній війні, докторе, померло десять мільйонів людей. І хіба ми відчули це?

Геррісон. Були такі, що відчули. Десять мільйонів родин відчуло.

Мекдугел. І все ж втопився той біль в людському морі. *(Пауза)*. Прекрасна погода сьогодні. Варто виїхати в море.

Геррісон *(машинально)*. Погода прекрасна.

Неллі *(входить)*. Ну, я готова. А по правді, чомусь жаль, як глянула на стіл, що за ним працювала два роки...

Мекдугел. Це звичка, місіс Геррісон. Я теж не можу довго видержати, щоб не побути на фабриці.

Геррісон *(глянув на годинника)*. Нам час, Неллі.

Мекдугел. Я вам просто заздрю. Така прекрасна погода. Ну, всього найкращого вам, місіс Геррісон, всього найприємнішого.

Неллі. Дякую, містере Мекдугеле.

Мекдугел. Надіюсь, ви зумієте розважити доктора так, щоб він забув за ліки, хорих, епідемію.

Неллі. Постараюся, містере Мекдугеле. Тільки він дуже впертий.

Геррісон. Кожний лікар присвятив себе для того, щоб боротися з смертю.

Мекдугел. Але ж і лікар тільки смертна людина. Ну, я не буду вас затримувати. Повертайте здорові, веселі, ну, що ж, ви вже далі самі знаєте... Хе-хе-хе-хе. *(Прощається)*.

Неллі, Геррісон. До побачення, містере Мекдугеле.

Мекдугел. До побачення! *(Іде за ними)*. А погода сьогодні прекрасна. Я вам просто завидую. *(На хвилину виходить)*.

Гофман і Енні входять.

Мекдугел *(повертається)*. Ну, як?

Гофман. Готове, пане сенаторе.

Мекдугел. Значить, підемо. Мене цікавить тільки рисунковий відділ. *(Ідуть)*.

Задні сукна небагато розсуваються, пропускають їх обох, потім знову зсуваються.

Енні (за столом, відривається від праці, задумується, на обличчі усмішка щастя). Неллі...

Дзвонить телефон.

Галло! Містер Мекдугел? Хто говорить? (Пауза). Міс Еліс. О-о-о! Містер Мекдугел саме оглядає фабрику. (Слухає). Я спитаю. (Виходить, за хвилину повертає). Галло! Містер Мекдугел просив передати, що прибуде найдалі о півдесятої. (Гнівню закрила телефон, перекривляє). «Міс Еліс». Розмальована мавпа...

Ендерсон (входить). Міс Енні, добридень. Містер Мекдугел тут?

Енні. Так, докторе. Містер Мекдугел саме оглядає фабрику.

Ендерсон. Оглядає фабрику. Я почекаю.

Енні. Докторе, знову починають вмирати...

Ендерсон. Це нещастя.

Енні. І невже ви таки не знаєте, від чого?

Ендерсон. Страшна таємниця.

Енні. Я боюся за себе.

Ендерсон. Кожний боїться за себе.

Енні. Мені здається, що надо мною стоїть смерть.

Ендерсон. Над кожним, міс Енні, стоїть смерть лиш не кожна однакова.

Енні. Робітниці сьогодні просто не свої. Деякі вголос розплакались.

Мекдугел (за ним Гофман). Слід натиснути. На наші годинники тепер великий попит. Треба підвищити продукцію. А-а-а, докторе Ендерсоне! Вітаю, вітаю. Погода сьогодні прекрасна.

Ендерсон. Справді прекрасна.

Мекдугел. Містере Гофмане, я бажав би мати докладний відчит експедиції за останні три місяці.

Гофман. Так, пане сенаторе. Я зараз. (Виходить).

Мекдугел. Будь ласка, сідайте, докторе. Міс Енні, якщо ви передали б ці квіти Бенерменові, щоб заніс до міс Еліс, я був би вам вдячний.

Енні. Так, сер.

Мекдугел. А ще краще, як ви це зробите самі. Сьома вулиця, 332.

Енні. Так, сер. (Одягається, бере квіти, виходить).

Ендерсон. Я тільки на хвилинку, містере Мекдугеле.

Мекдугел. І, напевно, розказуватимете мені за мерців.

Ендерсон. Що ж, уже десята робітниця.

Мекдугел. Ви хотіли сказати — дев'ята?

Ендерсон. Ні, містере Мекдугеле, десята. Вранці померла Клара Кавецька.

Мекдугел. Докторе! Дайте мені, будь ласка, спокій з тими мерцями. Куди не ступиш, скрізь про них. Здається, що вже й за ногами тягнуться...

Ендерсон. Містере Мекдугеле, це тільки факти. У другому ранішньому виданні преса домагається гострого державного контролю й розслідування.

Мекдугел. Прекрасно. Я згоден. Я навіть дуже радий цьому. І що ж, хіба багато допомогло перше державне розслідування?

Ендерсон. Не допомогло, бо ніхто не розуміє причини занедужань.

Мекдугел. А той ваш асистент Геррісон зовсім не подобається мені. Надто великий демократ і непривільний він.

Ендерсон. Зате прекрасний лікар. Совісний дуже, працьовитий.

Дзвінок телефону.

Мекдугел. Галло! Так, контора. Кого вам треба? *(Пауза)*. Є-є. Тут. *(Слухає)*. Добре. *(До Ендерсона)*. Докторе, це за вами з лікарні. Хтось там дуже рветься.

Ендерсон. Я вже знаю. Це та молода жінка, як вона — Френцес. Двоє дітей — і таке нещастя. Помре через місяць-два.

Мекдугел. Ну, годі вам, докторе, з чого б ви не починали, все зійдете на мерців.

Ендерсон *(посміхаючись)*. Наша професія, містере Мекдугеле. Ну, але я йду. Будете сьогодні в клубі?

Мекдугел. Я думаю.

Ендерсон. То там побачимося... Поки що всього найкращого. *(Вийшов)*.

Гофман *(входить)*. Пане сенаторе, з Канади замовлено 120 тисяч годинників і 5 тисяч компасів, 3 Куби — 5 тисяч годинників.

Мекдугел. Скільки ще в нас на складі?

Гофман. Вчора вислано 20 тисяч на Гавайські острови і 50 тисяч у Китай. Залишилося всього 100 тисяч.

Мекдугел. Докласти всіх сил, щоб замовлення виконати в найближчому часі. Прийміть нових робітниць. Робітників не приймати.

Гофман. Слухаю, пане сенаторе. До речі, про робітників. Молодий Фрейзер та ще декілька хлопців підмовляють робітниць і робітників домагатися визнання на фабриці профспілки.

Мекдугел. Знову! Забули, що сталося з Антоном і Стефенсоном! Викличте Фрейзера до мене.

Гофман (*у внутрішній телефон*). Містере Джеймсе. негайно пошліть у контору Фрейзера. Так, Фрейзера.

Мекдугел. За найменший непослух звільнити навіть без мого відома.

Гофман. Слухаю, пане сенаторе.

Мекдугел. Я не дозволю хаосу. Це не Росія.

Гофман. І поміж робітницями сьогодні дуже тяжкий настрій.

Мекдугел. Дурниця!

Гофман. Вчорашня смерть усіх їх...

Мекдугел. Знову смерть. Смерть, і смерть, і смерть. Та замовчіть уже раз!

Гофман. Пробачте, пане сенаторе.

Джон входить.

Мекдугел. Фрейзер?

Джон. Так.

Гофман (*збоку*). Сер.

Джон. Так, сер.

Мекдугел. Скільки ти заробляєш на тиждень?

Джон. Залежить, скільки встигну нарисувати циферблатів, сер. Найбільше 13 доларів на тиждень.

Мекдугел. Погано ведеться тобі?

Джон. Це все, з чого живе моя каліка-мати й сестра, сер.

Мекдугел. Що далі?

Джон. Далі — не знаю, але в нашій бідній хаті труп сестри Маргарити і...

Мекдугел. Не за трупи я питаю. Це я чув. Що далі?

Джон. Далі?

Мекдугел. Що далі?

Джон мовчить.

Фрейзере, ти граєш з вогнем. Гляди. Викину — здохнеш

із голоду. Ти знаєш, як сьогодні легко стати на роботу.

Джон. За роботу не легко, а за життя ще тяжче, сер.

Мекдугел. Без філософії. Тобі профспілки захотілося, га? Якщо ти наважишся ще раз заколючувати спокій моєї фабрики — викину.

Джон. Я нічого не роблю.

Гофман. Сер.

Джон. Нічого не роблю, сер.

Мекдугел. Викину! Розумієш?

Джон. Мушу, сер.

Мекдугел. Я скінчив. Як американець чистої крові, нічого ніколи два рази не повторюю. Я скінчив.

Джон виходить.

Це небезпечний зухвалець. Чи не приїхали часом його батьки з Росії?

Гофман. Не скажу, пане сенаторе.

Мекдугел. Більше хлопців не брати. Дівчата слухняніші й невибагливіші. Задовольняються найнижчою платою.

Гофман. Слухаю, пане сенаторе.

Мекдугел. І при мені щоб ніколи не було слова про смерть. Це кінець кінцем остогидло вже...

За сценою гудок.

Що це знову?

Гофман вибігає ліворуч, хутко повертається.

В чому річ?

Гофман. Пане сенаторе. Робітники й робітниці покинули працю.

Мекдугел (*спокійно*). Що? Повторіть ще раз.

Гофман. Робітники й робітниці покинули працю, пане сенаторе.

Мекдугел (*хвилину дивиться йому в очі*). Містере Гофмане! З того часу, як на фабриці я став тільки гостем, а ви директором, тут один хаос. Що ви хочете сказати?

Гофман. Пане сенаторе, я тут ні при чому. Це все та епідемія. Вони до краю перелякані, що оце померла наша десята робітниця.

Мекдугел. Колишня наша робітниця!

За сценою шум. Мекдугел з удаваним спокоєм повертається і йде. Задні сукна розсуваються цілком, і на невисокому підвищенні на задньому плані — рисунковий відділ фабрики. Рядами столи, на них годинники. Робітниця й робітники всуміш. Одні над газетою, інші розмовляють уголос гуртками, деякі робітниця плачуть. Мекдугела, що повільно підходить по сходах, вони ще не бачать.

З гурту. Всім нам так буде! Всім!

— Чому ж тільки на цій фабриці?

— Ми живцем поховані!

— Де ж рятунок найти?

— Де рятунок наш?

Джон (*вискакує з гурту на стілець*). Товариші! Ми самі, за нами немає кому постояти! Одинокий наш рятунок, це доби...ти...ся... (*Побачив Мекдугела, що стоїть і приглядається. Перестав говорити, зліз, заховався в юрбі*).

Робітники й робітниця теж зауважують Мекдугела, шум повільно втихає. Очі всіх на Мекдугела.

Мекдугел (*дуже спокійно*). Що це? (*Мовчання*). Що це, я питаю?

Гурт хилить голови. Хвилина мовчання.

Розі (*по хвилі*). Містере Мекдугеле. Десята робітниця померла. (*Пауза*). Може, і в нас уже та недуга? Ми не знаємо...

Гурт робітниць. Відкіля нам знати!

— Ми не хочемо вмирати!

— Хто нам скаже?

Чути ридання.

Розі. Одна по одній вмирають. Хіба ми можемо працювати, коли на думці тільки смерть?

Мекдугел (*спокійно*). Розі, сідай і працюй. І всі ви сідайте і працюйте. (*Гнівно*). Я не дозволю. Ще раз — і всіх звільню. Всіх. До такої роботи найдуться тисячі нових. (*Пауза*). «Смерть». Хіба я винуватий, що вмерло десять колишніх робітниць? Хіба я знаю, від якої недуги вони померли? Не знають найкращі лікарі, не знаю я, не знає ніхто.

Друга робітниця. Це ж жах один. Вмирають такою смертю тільки з цієї фабрики.

Мекдугел. Хіба я навмисне напускаю на вас не-

дугу чи, може, отруюю вас чим-будь? Я теж на фабриці, містер Гофман на фабриці, і наше, як і ваше життя під загрозою. Зроблено все можливе, щоб викрити причину недуги.

З гурту. А ми повмираємо за цей час.

— Ми підемо за нашими товаришами.

Мекдугел. Я нікого не тримаю. Хто боїться, може відійти й зараз.

З гурту. З чого ж нам жити?

Мекдугел. Це ваше діло. Я даю працю, і я вимагаю від вас тільки праці. Мітингів у мене не було і не буде. Кажу востаннє: якщо ви ще раз посмієте таке казати — всім рошот. Я скінчив.

Джордж. Містере Мекдугеле, вістка про смерть десяти робітниці потрясла цілою фабрикою. Хіба можна працювати? Самий я затривожився і прибіг з машинового відділу.

Мекдугел *(спокійно)*. Джордже, повертай до своєї машини! *(Джордж хилить голову, відходить)*. Робітники, до своїх відділів! *(Вони повільно виходять)*. Ви *(до робітниць)* — до праці!

Робітниці сідають за столи, деякі витирають сльози, беруть в руки щіточки, вмочують у тарілочках, опісля «загострюють» їх в устах і починають рисувати, поглядаючи час од часу, чи стоїть Мекдугел. Мертва тиша. Тільки десь позаду завмирає голосне ридання. Мекдугел повертається і також спокійно, повільно сходить до контори. За ним засуваються темні сукна. Гофман залишається там. Мекдугел схвилюваний, але немає нервових рухів. Стоїть, оперся рукою на стіл, похилив голову. Деякий час пауза.

Еліс *(вбігає)*. А так не робиться, Бубі! Казав півдесятої, я чекаю... *(Глянула на нього)*. Що з тобою?

Мекдугел легко відсуває її рукою.

Еліс. Ні, ні! Ти мусиш сказати. Що скоїлося?

Мекдугел *(холодно, рівно)*. Еліс, тобі не треба про все знати.

Еліс. Ні, треба.

Мекдугел. Чого тобі тут?

Еліс. Ти мене ображаєш, Бубі. Ти ж казав, що я — як твоя жінка.

Мекдугел. Еліс, твоє право там, де я тільки Бубі. Тепер ні слова. *(Бере телефон)*.

Еліс. Ти ще ніколи не був такий.

Мекдугел *(в телефон)*. Капітана Робертсона.

Еліс. Бубі. Я хочу знати. Я мушу знати!

Мекдугел. Капітан Робертсон? Немає? Найти його негайно. Говорить сенатор Мекдугел... Так. Перекажіть, що ввечері я виїжджаю на цілий тиждень у море. О восьмій прибуду на яхту... О восьмій. Хай буде готовий з усім. Зрозуміли? *(Пауза)*. Я скінчив.

Еліс. Бубі, куди ти?

Мекдугел дзвонить у малий дзвінок, що на столі.

Еліс. Я розплачуся. Це нечуване. Така поведінка, неначе я чужа.

Мекдугел. Еліс, я вже надто багато бачив сьогодні сліз. Зараз ідемо на обід, увечері зо мною в море.

Еліс. О Бубі мій сизий. *(Обнімає)*. Чому ж ти не ска...

Мекдугел *(легко знімає її руки)*. Не забувай, що тут я тільки власник фабрики.

Гофман *(входить)*. Слухаю, пане сенаторе.

Мекдугел. Містере Гофмане. Я виїжджаю. Псувати нерви не маю охоти. Я служу сам у себе, і за здоров'я ніхто мені не платить. Замовлення на годинники й компаси треба виконати в найкоротшому часі. На фабриці повний порядок. Не забувайте, що ви директор.

Гофман. Слухаю, пане сенаторе.

Мекдугел. Я скінчив. *(Бере капелюха, подає Еліс руку, виходять)*.

Гофман *(глибокий поклін)*. Дякую.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Два роки пізніше.

Картина перша

На задньому плані вітальня Ендерсона в лікарні.

Ендерсон *(біля телефону)*. Так... *(Пауза)*. Розумію, містере Мекдугеле. Боятися за це немає чого. *(Пауза)*. Кажу, немає чого боятися за це. Він ломить собі голову, але нічого не виходить. *(Пауза)*. Звичайно, як лиш викрив би що-небудь, я негайно прибуду з ним до вас. *(Пауза)*. Так. *(Пауза)*. Так, так. *(Пауза)*. Дуже дякую, але сьогодні ні. *(Пауза)*. Сьогодні, кажу, ні, мушу бути в лікарні. *(Пауза)*. Звичайно, звичайно. *(Пауза)*. Дякую.

Неллі *(входить при кінці розмови Ендерсона)*. Добровечір, докторе. Вільям ще тут?

Ендерсон. У лабораторії, місіс. Як завше, сушить голову над винайденням причини епідемії. Будь ласка, сідайте.

Неллі. Дякую. Я, докторе, просто боюся за нього. *(Сіли)*. Він же страшенно змінився. Став такий дивний, мовчазний, нервовий...

Ендерсон. Це правда. *(Пауза)*. Може, ліпше було б, якби ви одірвали його відсіль на деякий час.

Неллі. Ви думаєте, виїхати кудись?

Ендерсон. Хоч би й виїхати. Наприклад, у подорож до Китаю. Дешево й гарно.

Неллі *(зітхнула)*. Немає в нас, докторе, так багато грошей...

Ендерсон. Гроші — марниця, місіс Геррісон. Цьому легко можна зарадити.

Неллі. І в Китай не хочу. Там зараз революція, чи що... Вже краще в Індію.

Ендерсон. Хоч би в Індію. О, яка краса. Я, коли 1913 року...

Сестра-жалібниця (*хутко входить*). Пробачте. Докторе, ради бога, зробіть що. Хора з четвертого номера просто божеволіє...

Ендерсон. З четвертого номера?

Сестра. Це Розі Дорбар. Кидається на всі боки, рве на собі одержу, кричить.

Ендерсон. Ну, і що ж я поможу! Бачите, місіс Геррісон, так день і ніч. Пробачте. (*Іде*). І коли цьому край буде?.. (*Виходить з сестрою*).

Неллі (*в задумі*). Розі... (*Зітнула, по хвилі встає, іде праворуч*).

Деякий час сцена порожня.

Геррісон (*виходить під руку з Неллі*). Ну, не могу. Зрозумій, що не могу. Ти саме в такий час, що мені ніяк не можна...

Неллі. На сьогодні, Вільяме, доволі. Завтра знову зможеш працювати. Ти ж зовсім забуваєш про себе...

Геррісон. Ах, Неллі. Якби ти могла зрозуміти мене...

Неллі. Я розумію, Вільяме, прекрасно розумію. І, власне, тому приїхала по тебе.

Геррісон болісно й заразом невдоволено кривиться.

Неллі. Сьогодні доволі, Вільяме. Доктор Ендерсон чергує, значить, ти можеш відпочити. (*Бере під руку*). Ну, йдемо. Світло в лабораторії я погасила, ти...

Геррісон (*легко висуває її руку*). Ні, ні. Ти пробач мені, Неллі, але... ну, я не зможу заснути. Я...

Неллі (*крізь плач*). Вільяме! Вільяме! Що ж це кінець кінцем? Я так довше не могу.

Геррісон. Але ж, Неллі, дитино, зрозумій. Це життя сотень людей...

Неллі. Але це вже два роки так.

Геррісон. Хіба тобі однаково, що люди мучаться і мруть? Ти ж теж працювала з ними...

Неллі. Все одно, ти нічого не вдієш...

Геррісон. Ну от, ти все з своїм «не вдієш». А я тобі скажу, що я вже на дорозі до відкриття. Тільки обличчя ще мене. Я прошу. Ще тиждень-два.

Неллі. На жаль, у тебе тиждень — це цілий рік.

Геррісон. Я — лікар, Неллі, не забувай цього. І я не заспокоюсь так довго, доки не винайду і не вб'ю того страшного ворога. *(Ласкаво)*. Ти мені пробач, дитино. Приїдь через годину-дві... Я дуже прошу... *(Іде ліворуч)*.

Неллі стоїть непорушно, потім закриває очі хустиною, плаче. Пауза.
Джон входить, глянув, хоче вийти.

Неллі *(побачила його, втирає хутко очі)*. Джоне. Це ти, Джонні?

Джон. Я.

Неллі. Чого ж ти вже тікаєш?

Джон. Я до доктора Ендерсона, але коли його немає...

Неллі. Він зараз повернеться. Почекай трохи. Я тебе так давно не бачила. Сідай, розкажуй дещо. *(Сідає)*.

Джон *(присідає на краєчку стільця)*. Розказувати нема чого. Коли надворі ніч, то кожний знає, що то ніч.

Неллі. А ти такий дивний, Джонні, такий блідий, сумний...

Джон. Це життя так скручує нас. Хіба я знаю, живу я чи сплю.

Неллі. Колись, як ще я працювала на фабриці, ти був цілком інший.

Джон. Тоді й ви були інші.

Неллі. Як то?

Джон. Ви були наша, були робітниця...

Неллі. Ну, й смішний ти. Хіба це, що я вийшла за доктора Геррісона...

Джон. Хоч би й це. Хіба я знаю, як балакати те пер з вами. Признаюся, мені просто ніяково...

Неллі. А ти так, як колись на фабриці. Я та ж, що й була...

Джон. О Неллі, Неллі. Ти щаслива, що покинула нас. *(Опам'ятався)*. Пробачте, я забувся.

Неллі. Нічого, Джонні, нічого. Мені навіть приємно... Я згадую той час, як ми разом...

Ендерсон (*входить*). Просто один жах. Я втечу відсіль, це вже переходить межі всякої можливості.

Неллі (*встала. Джон теж*). Так погано Розі?

Ендерсон. Дівчина просто божеволіє. Дав я їй ін'єкцію, але хіба це надовго?

Неллі. Бідна Розі. А була така весела дівчина. (*Пауза*). В якому вона номері, докторе?

Ендерсон. У четвертому. Ви хочете зайти?

Неллі. Зайду, може, хоч трохи забудеться. (*Виходить*).

Ендерсон (*хвилину в роздумі, повернувся*). Ну, що, хлопче?

Джон. Відвідував Вальтера Бенермена, докторе. Вже не пізнає мене...

Ендерсон. Так, з Вальтером справа погана. (*Пауза*).

Джон. Дивлюся на нього, на всіх наших і думаю: за віщо таке поневіряння? Навіщо взагалі жити, коли життя стало тільки жахним стражданням. (*Мовчання*). Докторе! Ваш обов'язок рятувати людське життя. І, скажіть, хіба можна дивитися спокійно на те, коли людина гине на очах?

Ендерсон. Що ж ми можемо зробити, Фрейзере? Це винятковий випадок. Ми не знаємо причини недуги...

Джон. Я не про цю недугу, докторе! Я про іншу.

Ендерсон. Про яку?

Джон. Найстрашніша недуга — це дешевина людського життя, я сказав би, робітничого життя. Коли людину доведено до такого приниження, що їй ціле життя доводиться тільки терпіти на те, щоби вмерти, то навіщо тоді взагалі жити?

Ендерсон. Я бачу, Фрейзере, ти став надто вразливий. (*Пробує його голову*). Яка в тебе голова гаряча. Ну, це нічого, воно пройде. Я розумію тебе, свідомість жахливої таємничої недуги пригнічує, але...

Джон. Ні, ні, докторе. Ви цілком не зрозуміли мене. До недуги я вже звик. Ось там лежить труп, що дихає ще, дев'ятнадцятилітнього Вальтера. І це вже не вразило мене, це не первина. Але взагалі, докторе, людина нашого часу — це лиш нічого не варта худоба. Мало того. В нас існують добродійні товариства охороняти звірят, а для людей...

Ендерсон. Ну, це ти надто гостро осуджуєш, Фрейзере.

Джон. Коли я сьогодні вб'ю на вулиці кішку, мене арештують, а коли вбивають сотні тисяч людей, то їхні вбивці є загальношановними діячами.

Ендерсон. І все ж таки, ти не хочеш зрозуміти, Фрейзере, що ніхто навмисне не вбиває вас. Умови праці на фабриці містера Мекдугела гарні. Це визнав навіть державний контроль.

Джон. Але державний контроль не визнав, що ми одержуємо на фабриці таку плату, якої вистачає тільки на те, щоб терпіти й далі. Животіємо, докторе, а не живемо.

Ендерсон. Що ж, Фрейзере, дякуй і за це. Ти ж знаєш, тепер тяжкі часи, скрізь безробіття...

Джон. За це, докторе, Америка виграла війну і держить у руках цілий світ.

Ендерсон. Ти соціаліст.

Джон (*гірко посміхнувся*). Ви вжили надто лагідного слова, докторе. Воно вже пережило себе. Сьогодні кожного, що говорить правду й стає на оборону життя людини праці, звать комуністом. Дуже це вже страшне слово. Куди страшніше за вашу недугу.

Ендерсон. Ти дуже нарікаєш, Фрейзере, а це...

Джон. О докторе. В цьому вся трагедія нашої недолі. Знецінює себе той, що лиш нарікає й одночасно погоджується з тим...

Розі (*вбігає в самій сорочці, виснажена, за нею Неллі й сестра-жалібниця*). Докторе! Докторе! Докторе!

Неллі. Розі, люба Розічко. Ну, заспокойся.

Розі. Докторе! Отрути мені дайте, я не можу. (*В риданнях*). Отру-у-у-ти!

Ендерсон (*до сестри*). Другу ін'єкцію. Сильнішу. (*До Розі*). Зараз, Розі, зараз.

Сестра готує ін'єкцію.

Розі (*корчитьсся*). Голова... руки... зуби... Доки це? Доки? Докторе!

Ендерсон. Сідайте. Будь ласка, тримайте її.

Розі сідає, її підтримують.

Та-а-ак. Ось зараз... (*Дає ін'єкцію*).

Розі. Коли я вмру, докторе? Коли я вмру?

Ендерсон. Тихше, Розі, тихше. Не можна так думати.

Розі. Біль, докторе, біль. Отак, як би безупинно витягав хтось із зубів усі нерви... Отак, як би... *(Нахилилась, глухо стогне. Гнітюча пауза. Потім підносить голову)*. Трохи легше... *(Тяжко дихає, побачила Джона)*. І ти тут? Ще здоровий, Джонні?

Джон болісно здвигує плечима.

Розі. А я, бачиш. Як, Джонні?

Джон. Ще здоровий. Я відвідував Вальтера.

Розі. Вальтер... Той любий, веселий хлопчик... *(Пауза)*. Джонні, чи там, на вулицях, ходять ще люди?

Джон. Ходять, Розі.

Розі. І здорові, сміються?

Джон. Як хто.

Розі. А на фабриці? Багато нових?

Ендерсон. Розі, ви йдіть приляжте, засніть. Вам не можна так багато говорити. Сестро, відведіть Розі.

Розі. Якби я могла заснути. Заснути і не розбудитися ніколи. *(Її відводять)*. Прощай, Джонні. *(Хвилинку вдвиглася в нього. В очах сльози, голова сумно захиталася)*. Ех, Джонні, Джонні... Ми ще й не жили, а вже смерть...

Сестра. Ходімо. Там тихо, там ви заснете...

Розі. Так, так... Може, засну. Завтра мої іменини. Може, засну. *(Виходить, її піддержує сестра)*.

Всі дивляться за нею.

Неллі *(по хвилі, тихо)*. І навіщо так мучаться люди!

Гнітюча пауза.

Джон *(ввесь дрижить. По хвилі)*. І за це немає нікому кари...

На нього дивляться.

О, якою чарівною, якою неймовірною казкою здається та далека заокеанська країна, де вже немає таких знущань над людиною праці...

Неллі. Про що це він?

Ендерсон. Це він про той легендарний Радянський Союз. (До Джона, що відвернувся від них на краю сцени). Ти, Фрейзере, не був там і не знаєш. А втім — справжній американець не повинен так думати.

Джон. Я не був, але я знаю, що там немає вже мекдугелів.

Неллі (злякано). Джонні...

Джон. Що мені! Вже гірше не може бути.

Ендерсон. Жаль, Фрейзере, що ти вже в таких молодих літах живеш такими чорними думками. Те, що сталося в Росії, не може ніколи статися у нас в Америці. Бо ми на цілі століття випередили їх своєю високою культурою. І бути американцем — це, на мою думку, гордість.

Джон (гірко посміхнувся). Докторе! Гордитися нам немає чого, коли сотні, тисячі, а то й мільйони людей виставляють себе на продаж або падають на вулиці, виснажені голодом. А висока культура?! Вона нам, скрім страждань, нічого не дає. Бо вона не для нас, а на вас! Ось як.

Ендерсон безрадно здвигнув плечима. Пауза. Джон на краю сцени в задумі, несвідомо кусає пучки. Неллі в фотелі задумана. Бенермен тихо входить, низько кланяється.

Ендерсон. Що скажете, Бенермене?

Бенермен (з благоанням). Доктоге. Як мій Вальтег?

Ендерсон. Є надія, Бенермене, е...

Бенермен. Є надія. Бо він... він в мене один.

Ендерсон. Я знаю, знаю. Йому вже куди краще. Тільки мусить він мати безумовний спокій.

Бенермен. Безумовний спокій... (Втирає сльози).

Ендерсон. Я радив би вам навіть тепер не заходити до нього. Ще днів п'ять-шість.

Бенермен. Днів п'ять-шість?! Чи й у нього та недуга?

Ендерсон. Ні, ні. Борони боже! Забудьте про це. В нього просто невроз. А перед тим він вирвав зуба, йому опухли ясна. Але тепер повертає до здоров'я.

Бенермен. А як він, доктоге, говогить, сміється?

Ендерсон. Звичайно.

Бенермен. І не гозпитує про мене?

Ендерсон. Розпитує, чому ж би ні?
Бенермен (*крізь сльози*). Вальтег... Мій бідний Вальтег... (*По хвилі*). Дякую, доктоге, дуже дякую. І пробачте, що...

Ендерсон. Нічого, нічого. Тільки не турбуйтеся.
Бенермен. Дитина ж, доктоге. Один він у мене. Пробачте. (*Виходить*).

Ендерсон. А син через днів три помре.

Неллі. Помре?

Ендерсон. Його тіло просто розкладається. Кости зруйновані і...

Неллі (*закриває обличчя руками*). Жах.

Джон (*по хвилі*). Навіщо ж ви, докторе, обманюєте старого?

Ендерсон. А що ж, по-твойому, сказати правду? Хіба можна говорити батькові таку страшну правду? Хай поживе ще хоч два-три дні в надії, а там що буде, те й буде...

Джон (*в задумі*). Що буде, те й буде... (*Пауза*) і всім нам так буде... (*Пауза*). Піду я. В мене, докторе, до вас було діло, але бачу, що сьогодні вам ніколи...

Ендерсон. В чому річ?

Джон. Мені поболує від деякого часу лівий бік аж до руки. Може, й у мене вже починається...

Ендерсон. Я не думаю. Таке буває і в мене. Але я огляну, не зашкодить.

Неллі (*підводиться*). Я вийду.

Геррісон (*вбігає, ввесь зворушений*). Є! Є! Докторе! Найшов!

Ендерсон. }
Неллі. } Що таке? що найшов?

Геррісон. Вже знаю! Знаю. (*Пригортає Неллі*). Неллі! Дитино! Більше не будуть вмирати.

Джон. Ви відкрили причину смерті?

Ендерсон (*хутко підходить до Геррісона*). Докторе, не тут. Зайдемо в лабораторію.

Йдуть праворуч — Неллі, Геррісон, Ендерсон.

Геррісон (*ідучи*). Який я радий! який я радий!
Джон (*пустився за ними, але здержався*). Невже?

Теж зворушений, нервово лсмить пальці, на обличчі радість.

Ендерсон (*у дверях*). Тільки хутчіш. (*Побачив*

Джона). Ти, Фрейзере, йди додому, нам ніколи. Зайду завтра, оглянущу гаразд. *(Одягається)*.

Джон. Що відкрив доктор Геррісон?

Ендерсон. Це... це він працював над одним відкриттям і...

Джон. Може, відкрив нашу недугу?

Ендерсон. Ні, ні. Зовсім не те. Вибач, але мені ніколи. *(Бере його за плечі й виводить за двері)*. Завтра, Фрейзере, завтра...

Геррісон *(входить одягнений, за ним Неллі)*. І зовсім випадково... Це тобі треба дякувати, Неллі, тобі... Бо це ти погасила світло...

Неллі. Яке щастя, Вільяме.

Ендерсон. Готові. Ну, тільки хутчіше. Докладно розкажете все в конторі. Автомобіль чекає.

Геррісон. Ходімо. Розкажу все, розкажу все.

Хутко виходять.

Картина друга

Вечір. На передньому плані контора фабрики. Сидять: Мекдугел, Гофман, Ендерсон, Геррісон і Неллі.

Мекдугел. Що ж, ніхто про це й не думав. Були найбільші спеціалісти і не найшли нічого.

Геррісон. Бо досі ніде в світі не було таких випадків.

Неллі. І, власне, тому, що не було таких випадків.

Ендерсон. Значить, у медицині винайдено тепер нову небезпеку, що досі вважали її за добродійство.

Мекдугел. Все це прекрасно, мої панове. Але в мене питання до доктора Геррісона. Що ви, докторе, думаєте робити?

Геррісон. Слід насамперед припинити серед робітниць і робітників дальше занедужування.

Неллі. Це обов'язково.

Мекдугел. Вибачте, місіс, хай уже доктор... *(До Геррісона)*. Далі.

Геррісон. Далі? Далі слід подумати над тим, як урятувати від смерті тих, що вже мають у собі зародки недуги. На це мусить негайно всю свою увагу звернути

лікарська асоціація, всі наші вчені, бо досі медицина просто не знає ще ліків на цю недугу.

Мекдугел. Ви скінчили?

Геррісон. Скінчив.

Мекдугел. А мій погляд на справу такий, докторе Геррісоне. Всі ми тут — свої люди, і ось що: ви, докторе, не винайшли нічого.

Геррісон. Як не винайшов? Я ж перед хвилиною...

Мекдугел. Я знаю, але — ви не винайшли нічого. Хай все це, що ви недавно розказали, залишиться між нами.

Геррісон. Затаїти, значить?

Мекдугел. Хай воно залишиться між нами. Це поки що, звичайно.

Геррісон (*встає*). Містере Мекдугеле. За кого ви мене маєте? Щоби я, лікар...

Мекдугел. Не гарячіться, докторе. Сідайте, будь ласка...

Неллі. Сідай, Вільяме, вислухай.

Геррісон (*сідає*). Я вас не розумію, містере Мекдугеле.

Мекдугел. Будьмо американцями, докторе. Ви мене вислухайте. Я скажу одверто: інтерес фабрики вимагає, щоб ваше відкриття поки що залишилося найбільшою таємницею.

Геррісон. Щоби моє відкриття...

Мекдугел. ...залишилося найбільшою таємницею. Якщо ми проголосимо його, продукція безумовно впаде.

Геррісон. А люди ж?

Мекдугел. Люди? Ті, що працювали досі, напевне мають уже в собі недугу, і чи тепер, чи пізніше вони помруть. Рятунку для них немає. Хай же працюють ще собі...

Геррісон. Містере Мекдугеле! Містере Мекдугеле! Не вимагайте від мене цього. Я не можу, я...

Неллі. Вільяме, вислухай же до кінця.

Мекдугел. Отож-бо й є. Вислухайте до кінця, докторе. Я вам скажу щиро: в мене є замовлення на 500 тисяч годинників, що світяться, і 100 тисяч компасів. Все це для армії. Ви розумієте? Півмільйона годинників — кожний по 11 доларів і 100 тисяч компасів — кожний по 6 доларів. Ви тільки подумайте!

Ендерсон (*що хутко зрахував на папірці*). Це становить 6 мільйонів 100 тисяч доларів.

Мекдугел. Так, 6 мільйонів 100 тисяч доларів. Такі замовлення не часто бувають, а ще за наших часів, коли так тяжко знайти ринок. І я в короткому часі повинен виконати це золоте замовлення. У мене підписаний контракт.

Геррісон (*встає*). Містере Мекдугеле! Все це прекрасно, але я не маю нічого спільного з цим. Я повинен рятувати життя людей. Я відповідальний за це перед законом і своєю совістю.

Мекдугел. Закон, докторе, це лише м'який об'руч, що його нагнеш, куди захочеш. Говорить це, з'явте собі, сенатор Мекдугел. А совість? Хіба це не порожнє слово? Ніхто ж її ніде не бачив.

Геррісон. Ні, ні. Ви надто багато вимагаєте від мене. Я...

Ендерсон. Вислухайте, докторе, до краю.

Неллі. Сідай, Вільяме, хай містер Мекдугел скінчить.

Мекдугел. Я кажу, якщо ми проголосимо ваше відкриття, нам треба буде завести в роботу деякі зміни, а це зменшить продукцію. Друге — поміж робітниками й робітницями наступить велике безладдя й переполох. Мені ж потрібні спокійні робочі руки.

Гофман. Пробачте, пане сенаторе. Нові ж робітниці й робітники невправні в тій роботі, і брати їх не вигідно.

Мекдугел. І це правда. Так ось конкретно, докторе Геррісоне. Якщо ви погодитесь задержати в таємниці ваше відкриття, ви одержите 150 тисяч доларів.

Геррісон (*схопився*). Містере Мекдугеле! Вибачайте, але я мушу вийти відсіль. Ви надто мало знаєте мене.

Неллі. Вільяме, ну вислухай же до кінця!

Мекдугел. Докторе Геррісоне! Ви трохи нервові. Сідайте, будь ласка. (*Він сідає*). Та-а-ак. Якщо ви погодитесь на мою пропозицію, я знаю, ви не зможете бути тут спокійним. Тому я запропоную ще вам виїхати і то навіть з Америки. Наприклад, в Китай. Я подбаю, що ви дістанете там місце військового лікаря при наших частинах. Скажімо, полкового лікаря...

Ендерсон. Це нічого пропозиція.

Мекдугел. Я думаю. Що ж ви на це скажете, докторе Геррісон? За вами слово.

Геррісон. За мною слово. *(Встає)*. З вашої фабрики, містере Мекдугеле, померло досі 26 робітниць і 5 робітників. У лікарні борються зі смертю 6, і вони, напевне, помруть через тиждень-два. Скільки ж носять уже в собі страшну недугу — годі сказати, бо і не впізнаєш так довго, доки не почнуться перші напади. Я переконаний, що найменше сто робітниць і робітників помруть в найближчих роках. І хіба я за гроші й особисті вигоди повинен дозволити, щоб люди в страшних муках умирали або заражались далі?

Мекдугел. Будьте американцем, докторе. Діло плюс практичний розум.

Геррісон. Будьте й людиною, містере Мекдугеле, не лиш американцем.

Мекдугел. Ви надто гарячий, докторе. Роздумайте все практичним розумом. Це відкриває перед вами нове життя. А втім, спитайте інших, що вони думають.

Геррісон *(схилив голову, по хвили)*. Докторе Ендерсоне! Що ви думаєте?

Ендерсон. Що ж! Як лиш містер Мекдугел дасть слово, що не буде приймати до рисункового відділу нових робітниць і робітників, то, звичайно, я не бачу причини, що не дозволяла б погодитися на пропозицію.

Мекдугел. Я даю слово.

Ендерсон. Я певен, що всі ті, що досі там працюють, уже недужі.

Геррісон. І повинні вмерти.

Ендерсон. Ви ж самі сказали, що проти цієї недуги немає ліків.

Геррісон. Дякую, докторе. Дуже дякую. Тільки — пробачте мені, молодшому — ви розминулися з своїм прикликанням. А ти, Неллі?

Неллі. Слід подумати над цим, Вільяме. Слід подумати. Містере Мекдугеле, хай він подумає над цим. Він скаже вам завтра.

Геррісон *(схопився за голову)*. Неллі! Неллі!

Неллі. Заспокойся, Вільяме. Ти сьогодні надто схвильований.

Мекдугел. Я згоден, місіс Геррісон, тільки під умовою, що до завтра ніхто про це не буде знати.

Неллі. Запевняю вас.

Геррісон. Що ви робите, що ви робите? Ходімо відсіль.

Мекдугел. Значить, докторе Геррісоне, до завтра...

Неллі (*притишено*). Залишіть це на мене.

Геррісон пішов з похиленою головою до дверей, Неллі йде за ним.

Мекдугел (*встав*). На вас уся надія, місіс Геррісон. Вся надія...

Неллі потакує головою і з Геррісоном виходить.

Такого впертого й дурного вперше бачу. І де ви викопали його, докторе? Не було хіба іншого асистента? Тьфу!

Ендерсон. Хіба я знав, що таке вийде? Молодий, недосвідчений ще...

Дзвонить телефон.

Мекдугел. Галло! Говорить... (*Пауза*). Саме краще, Еліс, як ти заїдеш по мене. Заїдеш сама. Дякую. (*До Ендерсона*). Докторе, ви мусите переконати його. Не забувайте, що це й у вашому інтересі. Тут же є й ваш капітал. Розумієте?

Ендерсон. Зроблю все, що буде в моїй силі. І як воно дивно, містере Мекдугеле. Найкращі спеціалісти не могли викрити недуги, а звичайний асистент...

Мекдугел. Випадок. Він же сам сказав, що це випадково.

Ендерсон. По правді, на випадках полягають майже всі відкриття. Ну, доброї ночі, час іти. Повірте, містере Мекдугеле, як згадаю, що треба повертати в лікарню, то паморочиться в голові. Не лікарня, а дім божевільних.

Мекдугел. А ви йдьте спати. Все одно нічого не допоможете. Сестри дадуть собі раду.

Ендерсон. І це правда. Доброї ночі.

Мекдугел (*тисне руку*). Всього кращого, спробуйте перебалакати перше всього з його жінкою. Вона подається. А жінка, ви знаєте, як захоче, всього доскоче.

Ендерсон. А він страшенно кохає її.

Мекдугел. То й ліпше. (*Відводить його ліворуч*). Інакше всі наші плани розіб'ються... А воно, знаєте...

Слова губляться за сценою.

Гофман встає, іре лоба, мовби розбудився з сну.

Мекдугел (*повертає назад*). Містере Гофмане. Загляньте, чи немає Дорвуда. Як є — покличете.

Гофман. Слухаю, пане сенаторе. (*Йде праворуч*).

Мекдугел сідає, закурює.

Гофман (*за ним Дорвуд*). Містер Дорвуд.

Мекдугел. Прекрасно. Будь ласка, сідайте. Ну, як?

Дорвуд (*сідає*). Нічого, пане сенаторе. Мене знову обрали на голову.

Мекдугел. Вітаю. Молодець. Курите? (*Подає сигари*).

Дорвуд (*бере*). Дякую.

Мекдугел. Значить, усе гаразд?

Дорвуд. Була доволі сильна опозиція, але виборча машина в наших руках, і ми зробили так, як нам треба.

Мекдугел. Це гаразд. (*Світить йому сірника*). Значить, президія міської ради профспілок ваша?

Дорвуд (*закурив*). Дякую. Президія наша.

Мекдугел. Умгу... Ось що, містере Дорвуде. Тепер ви мусите бути ще обережнішим, як досі. Більша частина моїх робітників і робітниць таки вимагають, щоб я визнав спілку. В цей час воно ніяк не виходить мені. Платити по ставках спілки я не можу. І ви, як голова президії міської ради профспілок, вжійте всіх заходів, щоб не приймати їх до спілки.

Дорвуд. Це нелегка справа, пане сенаторе. Що я можу зробити, коли вони прийдуть і будуть вимагати?..

Мекдугел. Це інша річ. Вимагати вони можуть, але важно, щоб ви не допустили до страйку.

Дорвуд. Постараюся, пане сенаторе.

Мекдугел. Як вам удасться це, то — ви знаєте — ми не сьогоднішні.

Дорвуд. Дякую, пане сенаторе.

Мекдугел. Ви повинні зтягнути переговори з омною якнайдовше. Щонайменше — на півроку.

Дорвуд. Це можна.

Мекдугел. Будь ласка, візьміть про запас. (*Подає сигари*). Справжні гавайські.

Дорвуд (*бере*). Дякую, пане сенаторе.

Мекдугел. Значить, я спокійний. Дуже радий, що й між робітниками є люди, які стоять на стороні по-

рядку і спокою. Це все. Я скінчив. Дякую. (*Подає руку*).

Дорвуд. Слуга покірний, пане сенаторе. (*Виходить, з ним Гофман*).

Мекдугел (*сідає, задоволено гладить підборіддя*). Повертає Гофман). Справжній американець, правда?

Гофман. Так, пане сенаторе.

Мекдугел (*встає*). Ось що, містере Гофмане. Завтра мої іменини.

Гофман. Знаю, пане сенаторе.

Мекдугел. Треба використати цю нагоду для піднесення настрою в робітників і робітниць. За фабричні гроші купіть квітів і ще дещо. Все це хай дадуть мені не в конторі, а на фабриці, на очах у всіх, з відповідною промовою когось з робітників.

Гофман. Розумію, пане сенаторе.

Мекдугел. Всім робітникам і робітницям за той день виплатити по 25 центів більше. Друге — негайно почати робити біля фабрики спортивний майдан. Хай розважаються люди...

Гофман. Так, пане сенаторе, але дозвольте спитати: коли ж у них час на спорт?

Мекдугел. Ви мене зле зрозуміли, містере Гофмане, і готові подумати, що я на старість зробився філантропом. Спортовий майдан біля фабрики потрібний, звичайно, для спортових гриш. В обідню пору робітники й робітниці мусять розважатися спортом, бо тоді в них не лишається часу думати й балакати.

Гофман. Тепер розумію вже, пане сенаторе.

Мекдугел. Я можу піти ще далі. Фабрика даватиме нагороди переможцям у спортивних забавах, і це ще більше захопить всіх... і ми...

Еліс (*хутко входить*). Ну, ось і я. (*Побачила Гофмана*). Вибачте, може, зайняті ділом...

Гофман. Ні, нічого, міс Еліс.

Мекдугел. Ти в самий час, Еліс. Ми тільки що покінчили. Котра година зараз? (*Дивиться на годинник*).

Гофман (*швидше заглянув на свій*). Рівно десять, пане сенаторе.

Мекдугел. Хіба в клуб, як ти думаєш, Еліс?

Еліс. Мені однаково. Куди ти, туди й я, Бубі. А як накурили! Просто не видно вас.

Мекдугел. Цей дим, Еліс, часами вирішує важливі справи в житті. *(Одягається, Гофман помагає)*. Містере Гофмане, пам'ятайте вдень і вночі: півмільйона годинників і 100 тисяч компасів, що становить 6 мільйонів 100 тисяч доларів.

Гофман. Розумію, пане сенаторе.

Мекдугел. Буде все вчасно — одержите премію.

Гофман *(кланяється)*. Дякую, пане сенаторе.

Мекдугел. Еліс. Твоя люба рука... *(Вона бере його під руку)*. Доброї ночі, містере Гофмане. І не забувайте: контракт мусить бути виконаний вчасно. Прийміть нових робітниць. Це й у вашому інтересі. *(До Еліс)*. Ходім! *(Виходять)*.

Гофман *(глибокий поклін)*. Дякую.

Картина третя

Того ж вечора. На задньому плані знову вітальня лікаря. Геррісон у пальті, нервово ходить, Неллі, одягнена, сидить гнівна в фотелі.

Геррісон *(зупинився)*. Ну, ось я згадую ціле моє життя. Син докового робітника, виріс у тяжких злиднях, останками сил боролися батьки, щоб хоч я зажив іншим життям, і як забув я про все те, як забув... *(Пауза)*. Вони зробили помилку. Не треба було цього нещастя. Якщо я стояв би сьогодні в доці на місці батька, я був би собою, а так — не знаю, хто я... Це прокляття, тяжке прокляття над всіма нами, що вийшли з нетрів життя і зажили кращим життям. Чим одячився я батькам і всім тим, що віддавали останній шматок тяжко заробленого хліба мені, коли я вчився?! *(Пауза)*. Лікар... Хіба лікар ради грошей?.. Я ніколи не думав про це, а... *(Повернувся)*. Неллі!

Вона мовчить.

Неллі!

Неллі ліниво повернула голову, холодно глянула.

Геррісон. Значить, ти таки стоїш на своїому?

Неллі здвигнула плечима, відвернулась.

Ну, Неллі! Я хочу почути твоє останнє слово.

Неллі *(не відвертаючись, кризь зуби)*. Я сказала.

Геррісон. Але ж це... пробач мені—це божевілля.

Неллі (*раптово повернулась*). Ти правду сказав. Оце-то ти правду сказав. Не життя, а божевілля,

Геррісон. Чому ж, Неллі?

Неллі. Навіщо ти забрав мене з фабрики? Я була робітницею, і мені було добре. Мій світ був малий, але знайомий, рідний...

Геррісон. А тепер?

Неллі. Тепер я сама не знаю, хто я. Мені просто знудилося все це. Для мене нестаче повітря. Я не можу так довше.

Геррісон. Не можеш довше?

Неллі. Не можу.

Геррісон. Чого ж тобі треба?

Неллі. Життя, Вільяме, а не тюрми. Що знаю я? Вонючий дух ліків і вряди-годи рознервованого, мовчазного тебе. І так уже два роки.

Геррісон. Справді, так уже два роки.

Неллі. Ми бідні, у нас все не так, як в інших. Мені просто соромно...

Геррісон. Хіба ж ми станемо щасливіші, як...

Неллі. Якщо ми покинемо Америку, як у нас буде 150 тисяч доларів, ми заживемо новим життям...

Геррісон. Це буде ганебне життя, Неллі.

Неллі. Увесь світ ганебний.

Геррісон. Неллі, подумай, за яку ціну купимо ми те нове життя. Невже не болить тобі серце за тих, що ти працювала з ними? Згадай Розі, згадай...

Неллі. Доволі. Роби, як знаєш, тільки не смій більше вимагати...

Геррісон (*закрив обличчя*). Якої великої жертви хочеш ти від мене. А все гроші, прокляті гроші... (*Пауза*).

Джон входить, стає біля дверей.

Неллі (*повільно повертає голову*). Чого тобі, Джонні?

Геррісон оглянувся.

Неллі. Прийом завтра вранці, Джонні.

Джон. Я знаю.

Неллі. Ну, так чого ж тобі?

Геррісон. Фрейзере, слухай. Скажи мені, яка сьогодні ціна людського життя, правильніше — робітничого життя?

Джон. Як де, докторе. В кожному разі, ми дуже впали в ціні. Наприклад, на фабриці Мекдугела я вартий 16 доларів на тиждень.

Геррісон. І все ж таки ти хочеш жити?

Джон. Дуже хочу докторе. Я ще й не жив, тільки мучився.

Геррісон. Тільки мучився... *(Пауза)*.

Джон *(по хвилі)*. Докторе Геррісоне! Скажіть, відкрили ви таємницю епідемії?

Неллі *(встала)*. Джоне! Що за фамільярність? Як ви смієте!

Джон. Я, місіс Геррісон, тільки питаю. Це ж життя або смерть усіх нас.

Геррісон *(болісно)*. Нічого я не знаю, Фрейзере, нічого... Я просто не тямлю себе...

Неллі. Вільяме, я йду. Це вже переходить край. Ти перестав шанувати себе.

Джон. Ви про мене, місіс Геррісон?

Неллі *(до Джона)*. Ти не маєш найменшого виховання. Доктор почувається погано, а ти мучиш його безглуздими питаннями. І забуваєш, що він тобі не рівня.

Джон. Це правда, місіс Геррісон. Свята правда. Я завжди глибоко шанував доктора Геррісона і, коли йому зараз погано, я розумію, але він лиш один, а нас багато засуджених на смерть...

Геррісон *(глухо)*. Відійдіть, Фрейзере.

Джон. Чому ви не хочете сказати? Ви ж нещодавно були в Мекдугела, ви...

Неллі. Джонні!

Джон. Докторе!

Геррісон *(глухо)*. Фрейзере, відійдіть.

Джон *(підступає)*. Докторе! Нас усіх роз'їдає недуга, ми хочемо жити.

Геррісон. Я знаю, я знаю.

Джон. У ваших руках наше життя... Не будьте...

Неллі *(крикнула)*. Джо... *(Не докінчила, раптом схватилася за ліву щоку)*.

Геррісон і Джон здивовано видивилися на неї.

Геррісон *(кинувся)*. Що з тобою, Неллі?

Неллі. Ні... нічого... Це я... я вкусила. *(Знесилено сідає)*.

Геррісон. Тобі погано?

Неллі. Вільяме, кажу ж тобі... *(Крізь стогін, бо-лісно)*. Ой, голова, тут... тут... *(Тяжко задихала, роз-гладжує лівий бік)*.

Геррісон. Неллі! Неллі! Що з тобою?

Неллі. Чомусь... чомусь так раптово... *(Глухий стогін крізь зуби)*.

Геррісон. Поїдемо додому. Це ти рознервува-лась. Фрейзере, будь ласка, покличте сюди сестру.

Джон *(підступає ближче)*. Заболіли зуби? Лом-лять кості?

Геррісон. Ні, ні, це вона розхвилювалася дуже... Побудь біля неї, я зараз... Мені тільки до аптеки... *(Вибігає)*.

Джон *(підступає до Неллі)*. Місіс Геррісон. Це ж так, як у Маргарит, як у Вальтера...

Неллі *(болісно)*. Не знущайся...

Джон. Тепер знаєте, як нам усім.

Неллі *(крізь стогін, злобно)*. З-з-звір!

Джон. Це ви нас робите звірами, ви! Я ніколи та-ким не був. А ви були колись робітницею? Ви були з нами?

Неллі. Вийди!

Джон. Ні! Це брехня! Ви тільки тимчасово були з нами. Ваш батько був крамар. На фабрику кинуло вас його банкрутство.

Неллі. Вільяме!

Джон. Нічого, місіс Геррісон. Заспокойтеся. Тепер ми рівні.

Геррісон *(вбігає з пляшечкою в руках)*. Це допо-може, це... *(Нахиляється до Неллі)*.

Джон *(відходить до дверей)*. Докторе Геррісоне! Держіть тепер свою таємницю.

Геррісон *(не розуміє)*. Що ти хочеш сказати, Фрейзере?

Джон. Свою таємницю. Бо всі — лиш смертельно ранені звірі... Ха-ха-ха-ха!.. *(Виходить)*.

Геррісон. Ідіот! Неллі, дитино, зажив цього...

Неллі *(встає, болісна посмішка)*. Пройшло. Про-йшло, Вільяме. Це він рознервував мене. Я боялась...

Геррісон. Він уже знає...

Неллі. Ні, ні. Він лиш догадується. Але... ну, що це зо мною... *(Знову схватилась за щоку. Пауза. Потім вдавано весела)*. Ти думаєш, Вільяме, мені погано? Ось

глянь. *(Заходила)*. Це лиш хвиливе ослаблення. Ти ж знаєш, в якому я зараз стані...

Геррісон. Ну, бачиш? Не треба нервуватись. Це ж для дитини страшенно шкідливо і для тебе...

Неллі. Твоя правда, Вільяме. А я й забула. *(Ласкаво)*. Тільки скажи — послухаєш мене? Ради щастя нашої дитини, ради нас. *(Геррісон похилив голову. Вона пригортається)*. Послухаєш? Дай слово.

Геррісон *(глухо)*. Ради тебе, ради нашої дитини...

Неллі. Дай слово!

Геррісон *(як вище)*. Слово.

Неллі. Мій коханий докторе. Мій докторе... *(Обняла, цілує, нараз повільно підносить голову так, що обличчя звернене до глядачів. На обличчі пекущий біль. Примружила очі. Геррісон в обіймах, нічого не бачить. Вона кризь біль)*. Любий мій... *(По хвилі пустила його)*. А ти ж не розказав ще мені докладно, в чому саме початок недуги.

Геррісон *(перепикує)*. Ні, Неллі, ні, дитино, краще підемо, поїдемо. Пізно вже.

Неллі. Зараз поїдемо. Сідай, Вільяме. *(Сіли)*. Ти думаєш, що врятувати тих, що мають вже недугу, не можна?

Геррісон. Поки що нема проти цього ліків.

Неллі. Сягь, Вільяме.

Він сів.

Так, ну, а... Ну, скажімо... скільки треба часу, щоб людина відчула в собі недугу?

Геррісон. Не у всіх однаково... Чотири, п'ять, шість, а то й більше років. Можна ходити з недугою цілі роки і не знати про неї.

Неллі. І не знати про неї? Не відчувати?

Геррісон. Всі ті, що повмирили, відчували перші напади недуги в чотири роки після зараження. Лише тоді почали одні скаржитися на біль зубів, інші на біль ніг, рук...

Неллі з жахом дивиться на Геррісона і несвідомо, як він вилічує частини організму, вона водить рукою по щоках, руках. Він не бачить.

Біль цей спершу нападає їх рідко, потім починають хитатися зуби, розкладаються ясна і щелепи, зовсім м'якнуть кості пальців, врешті... *(Заглянув, як Неллі*

пробувала свою щоку, потім надавлювала пальці). Неллі! Що з тобою?

Неллі (задихаючись, крізь здержане ридання). Докторе. Все... все це...

Геррісон (схватився з місця). Заспокойся. Ти сьогодні надто схвильована. Я казав, їдемо додому. (Підводить її, вона легко відпихає його, держиться рукою за щоку. Він дивиться, починає розуміти, підходить). Ти... ти думаєш... Не може бути, Неллі!

Неллі. Я вже декілька разів відчувала. Не казала, бо думала, що...

Геррісон. Що ти надумала собі, Неллі? Йди сюди, до світла. (Тягне її). Що ти сказала? Підожли. (Обмацує її руки, щоки).

Неллі. О-о-о-о-ой!

Геррісон (відступив, в очах жах). І ти? Ні, ні! Це брехня! Це самоомана! Помилка! (Жах росте). А... а може... (Кидається до неї). Неллі! Ти ж, ти... Почекай. Два роки на фабриці...

Неллі. Два роки з тобою — чотири.

Геррісон. Перші болі... Чотири. (Голосно). Чотири. (Тихше). Чотири... (Безсило впав у фотель).

Неллі (хвилину дивиться на нього, потім присідає, гладить його голову). А може, це тільки здалося мені так... Вільяме... Вільяме...

Геррісон. Чотири.

Неллі (по хвилі). Джон сказав правду. Тепер ми рівні... (Міцно пригортає Геррісона, сама відкинула голову на спинку фотеля, заплющила очі). Тепер... ми рівні... (Гнітюча пауза).

Сестра (тихо входить). Докторе! Вальтер Бенермен помер. Розі Дорбар повісилася...

Геррісон повільно підняв голову, дивиться, не розуміє.

Вальтер Бенермен помер, Розі Дорбар повісилася...

Геррісон (хитає головою). Чотири...

Сестра. Ні, тільки двоє.

Геррісон сумно хитає головою, не розуміє. Завіса повільно спадає.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Картина перша

Ранок. На передньому плані контора фабрики. Стоять Гофман, Лубар, Джеймс.

Гофман. Яка ж причина цьому?

Лубар. Вони довідались про смерть Розі й Вальтера.

Джеймс. Вони домагаються, щоб доктор Геррісон виявив свій винахід.

Гофман. Який винахід?

За сценою шум юрби.

Джеймс. Ідуть сюди.

Гофман. Містере Джеймсе! Негайно...

Довгий гудок.

Що це значить?

Джеймс вибігає. За сценою голосні оклики юрби.

Лубар. Вони всі зібралися біля лікарні й вимагають, щоб вийшов доктор Геррісон.

Енні (*вбігає*). Вони подалися юрбою до машинного відділу. Вони вибивають вікна і силою лізуть...

Гофман. Це насильство. Я викличу поліцію. Міс Енні! Телефонуйте.

Джеймс (*вбігає*). Ціла фабрика, містере Гофмане, покинула працю. Вони вдерлися до машинного відділу, і всі прилучилися до них.

Енні. Вони лютують, що доктор Геррісон...

Гофман. Міс Енні, доволі. Ви теж покидаєте працю?

Енні. Я?

Гофман. Будь ласка, виконуйте свої обов'язки.

Вона сідає.

Містере Джеймсе, місіс Лубар. Перекажіть їм, нехай негайно повертають до праці. А ні — всім рошот.

Джеймс. Слухаю, містере Гофмане. А як не хочуть?

Гофман. Це ще побачимо.

Джеймс і Лубар виходять.

Гарні іменини пана сенатора сьогодні. Міс Енні! Ви телефонували?

Енні. У поліцію?

Гофман. Ні, поліція поки непотрібна. Чи телефонували до містера Мекдугела?

Енні. Так, сер. Містер Мекдугел саме виїздив на фабрику.

Гофман. Дякую.

За сценою шум юрби, що все більше зростає. Енні злякано встала.
Гофман теж здеревів.

Джеймс (*убігає, з дверей*). Вони обступили автомобіль містера Мекдугела! Вони погрожують кулаками! (*Зникає*).

Гофман і Енні вибігають. Деякий час сцена порожня. Чути шум і вигуки.

Мекдугел (*входить. Він лютий, але вдає спокійного. За ним Гофман і Енні*). Міс Енні, мені дуже шкода, але сьогодні ви непотрібні.

Енні. Можу відійти, сер.

Мекдугел (*хитає головою, вона виходить. До Гофмана*). Як ви допустили до цього? Ви розумієте, що це значить?

Гофман. Так, пане сенаторе.

Мекдугел (*перекривляє*). «Так, пане сенаторе». Чому ви пустили їх з фабрики? Чому не почали переговорів, доки я приїду?

Гофман. Вони самі, пане сенаторе.

Мекдугел. Вам бути лакеєм, а не директором,

Ви тільки знаєте «так, сенаторе» і «слухаю, пане сенаторе». Самі ж не маєте найменшої ініціативи. *(Пауза, він відвернувся. По хвилі)*. Чи працю покинули всі?

Гофман. Так, сер.

Мекдугел. Прекрасна вістка. А контракт...

За сценою шум.

Ідіть до них і скажіть, хай...

Ендерсон *(вбігає заляканий)*. Містере Мекду...

Мекдугел. Зараз. *(До Гофмана)*. Хай вишлють сюди свою делегацію. Я хочу вислухати їх. *(Сідає, закурює)*.

Гофман. Так, сер. *(Виходить)*.

Ендерсон. Що робити? Вони люті, як звірі.

Мекдугел. Охолонуть.

Ендерсон. Ви їх не затягнете тепер до праці.

Мекдугел. Затягне голод.

Ендерсон. Фрейзер кричить, що Геррісон викрив причину епідемії.

Мекдугел. Йому рошот.

Ендерсон. За ним усі.

Мекдугел. Рошот усім.

Ендерсон. Містере Мекдугеле. Я вам завидую — ви надто спокійний у такий грізний час, але це не жарт. Вони вимагають.

Мекдугел. Марниця! Ви, може, боїтеся за свої гроші? Я готовий зараз повернути ваш вклад.

Ендерсон. Я зовсім не про це, містере Мекдугеле. Але де ж вихід?

Мекдугел *(встає)*. Докторе Ендерсоне. Це війна, а у війні виграє той, хто хитріший і хто не тратить спокою. Ви побачите, що виграємо ми. Доктор Геррісон повинен негайно об'явити, що викрив він якусь бацилу. Придумайте якесь чортівиння й годі. Це раз. Друге — перекажіть Геррісонові, що він одержить не сто п'ятдесят, а двісті п'ятдесят тисяч.

Ендерсон. Але ж із ним ніяк побачитись. Він нікого не впускає і навіть не відповідає телефоном.

Мекдугел. Докторе Ендерсоне, на фронті під час боїв немає часу на балачки.

Гомін за сценою.

Ви чуєте? Негайно їдьте до Геррісона. Ви нашли того

йолопа, ви й ладняйте з ним. Це теж у вашому інтересі. Тут є ваш вклад. Я скінчив. *(Гнівно відвернувся)*.

Ендерсон *(здвигає безпорадно плечима)*. Що ж... Прикладу старання. *(Виходить)*.

За сценою гомін дужчає.

Мекдугел *(вслухається, потім сідає, телефонує)*. Шефа поліції. Так. *(Пауза)*. Містере Роселе! Говорить сенатор Мекдугел. Так. На моїй фабриці мале непорозуміння. Малє. На всякий випадок, для охорони порядку надішліть негайно відділ поліції. *(Пауза)*. Дякую.

Гофман *(при останніх словах входить)*. Делегація чекає, пане сенаторе.

Мекдугел *(вигідно сідає, прибирає спокійний, холодний вид)*. Я готовий.

Гофман виходить і зараз же входить з делегацією в такому складі:
Джон, Джордж, Гаррі та дві робітниці.

Мекдугел. Делегація?

Джордж. Ні. Страйковий комітет.

Мекдугел. Страйковий?

Джон. На фабриці об'явлено страйк.

Мекдугел. Он як. Умгу... *(Міряє їх очима)*. Значить, страйкуєте, хлопці?.. Ну, нічого. Я слухаю вас.

Джордж. На фабриці об'явлено страйк.

Мекдугел. Чув уже.

Джордж. Ми так довго не повернемо до праці, доки не будуть задоволені наші вимоги.

Мекдугел. Які ж ваші вимоги?

Джордж. Перше — виявлення причини епідемії, що її викрив учора доктор Геррісон.

Мекдугел *(здивовано)*. Вперше чую. Далі.

Гаррі. Визнання на фабриці спілки і плати по ставках спілки.

Джон. Матеріальне забезпечення родин тих робітників і робітниць, що з сьогоднішнього дня занедужають на епідемію.

1-а робітниця. Безплатне лікування аж до одужання.

2-а робітниця. Або смерті. *(Закриває очі рукою)*.

Мекдугел. Це все?

Джордж. Всі, що вийшли на страйк, будуть прийняті назад до праці. І останнє — фабрична адміністра-

ція вживе всіх заходів, щоб припинити дальше занедужування.

Мекдугел. Умгу... Та-а-а-ак. Кінець? Прекрасно. А ось вам моя відповідь: я згоден накинути дещо всім на заробітній платі, але спілки не потребуую.

Джон. Звичайно, ви не потребуєте.

Мекдугел. Я ще не скінчив. Матеріальне забезпечення родин хорих — це безглуздя, і я навіть не зупинюся над цією вимогою. Лікування в фабричній лікарні залишиться як досі: хорий повинен платити за харчі й половину коштів за ліки. Це моя відповідь.

Джон. А відкриття доктора Геррісона?

Мекдугел. Я сказав уже — вперше чую про це.

Джон. Ні, ви знаєте, містере Мекдугеле.

Мекдугел. Фрейзере, я вже застарий, щоб мені закидати брехню.

Джон. А коли та брехня є правда?

Мекдугел. Фрейзере, це небезпечна гра.

Джон. Я говорю за всіх. Я сам чув, як доктор Геррісон говорив, що він найшов причину недуги.

Джордж. Чому ви тримаєте це в таємниці?

1-а робітниця. Де доктор Геррісон?

2-а робітниця. Що ж це, зрештою? Чому нас так мучать?

Гаррі. Робітники й робітниці чекають на ясну відповідь.

Мекдугел. Панове, я не зобов'язаний балакати про те, чого не знаю. Для мене недуга є така ж гірка таємниця, як і для вас. Хіба ви можете подумати, щоб я вмисне таїв її перед вами?

Джон. Де подівся доктор Геррісон?

Мекдугел. Я не вартівник доктора Геррісона. Найдіть його, і хай він вам розкаже все, що знає, бо я нічогоісінько не знаю.

Джон
Джордж } (разом). Де він?
Гаррі

1-а робітниця }
2-а робітниця } (разом). Де ж він?

Мекдугел. Бачу, що з цього нічого не виходить. Я сказав усе, але ви неначе не чули. А сенатор Мекду-

гел нічого два рази не повторює. Мое останнє слово: раджу всім негайно повертати до праці. Хто ще завтра вранці не прийде на роботу — рошот. Я скінчив. (*Відвертається*).

Джордж. Це все?

Мекдугел. Все.

Джордж. Ми будемо боротися, містєре Мекдугеле!

Гаррі. Ми постоїмо!

1-а робітниця. Ми надто довго терпіли!

2-а робітниця. І терпіти далі не можемо!

Мекдугел. Я скінчив.

Джон. А ми тільки починаємо. Ходім, товариші.

Виходять всі, окрім Гофмана і Мекдугела. Пауза.

Мекдугел. Містєре Гофмане. Негайно приготуйте до преси обяву: «До легкої праці приймаємо нових робітників і робітниць. Тижнева плата від 20 до 30 доларів. До роботи приступати з завтрішнього дня». Я скінчив. Дякую.

Гофман. Так, пане сенаторе. (*Виходить*).

Мекдугел (*у телефон*). Галло! Чи містер Дорвуд дома? (*Пауза*). А-а, це ви? Говорить сенатор Мекдугел. Містєре Дорвуде! Моя фабрика вийшла на страйк. Так. Самі вони нічого не вдіють, як лиш не матимуть підтримки від ради профспілок. Вам завдання: почати з мною переговори й одночасно переконати їх, щоб повертали до праці. А там побачимо... (*Пауза*). До речі, говоритимуть вони про якийсь винахід доктора Геррісона. Це брехня. Так, брехня. (*Пауза*). Так ви негайно скличте президію ради. За успішне переведення справи одержите дві тисячі доларів, члени президії — по тисячі. (*Пауза*). Я певен навіть цього. Я скінчив, дякую.

Бенермен з виглядом душевно й фізично змороєної людини. Стає біля дверей.

Мекдугел глянув, і вигляд Бенермена вразив його. Він здержано підходить, ласкаво кладе руку на його плече.

Я чув, Бенермене, чув. Що ж, не наша в цьому сила. Мені дуже жаль тебе...

Бенермен. Містєре Мекдугеле... Я... я кожного гоку вітаю вас у день ваших іменин... І плакав...

Мекдугел. Ну, що ти, старий друже. Сьогодні не до того ні мені, ані тобі...

Бенермен. Не забув я й сьогодні...

Мекдугел (*легко обняв одною рукою*). Бідний Бенермене. В такому горі і не забув.

Бенермен. Я бідний, містеге Мекдугеле, і ніколи не міг зложити від себе подагунку...

Мекдугел. Ну, що ти, Бенермене. Не треба...

Бенермен. Не міг ніколи зложити подагунку, а ось сьогодні, в день ваших іменин (*клониться*) прийміть від мене гозложене, мертве тіло єдиного сина — Вальтега... (*Так застиг зігнутий*).

Мекдугел вражений відступив. Бенермен не підіймає голови.

Мого єдиного сина — Вальтега... (*Починає дрижати від ридання. Раптом підніс голову, вдивився в Мекдугела*). Мекдугеле! Ви тільки Мекдугел, а я батько. (*Підступає. Мекдугел злякано відступає*).

Мекдугел. Бенермене, заспокойся, хіба я винува- тий...

Бенермен. Хто був Вальтег? Ваш гобітник, і ви не стгали нічого. Ви взяли другого... А хто дасть мені сина? (*Зложує руки, благає*). Містеге Мекдугеле! Хто дасть мені сина? Ви мені пгобачте, але я вже стагий, я вже дуже стагий... (*Хилить знову голову, як би в'янув*).

Мекдугел. Ти не журися, Бенермене. Я залишу тебе на фабриці до смерті.

Бенермен (*підняв голову*). Ви сказали до смегті. До смегті. І Вальтег до смегті... (*Робиться неспокійним, ломить руки, злякано оглядається*). Тільки, тільки що я згоблю? Що я згоблю? Як я позбигаю його кості?..

Мекдугел (*злякано відступає*). Що ти говориш, Бенермене?

Бенермен. Його кості. А костей немає... Як же без костей? (*Заходив, як би шукав когось*). Я покличу всіх, я попгошу... І ми позбигаємо... Ми позбигаємо...

Гофман (*входить, зупинився. Мекдугел мовчки подає йому знаки, щоб вивів Бенермена, а сам витирає хустинкою руки. Гофман підходить*). Ходіть зі мною, Бенермене...

Бенермен (*не дивиться на нього, а на залу, мовби пригадує щось*). Він... він був ще маленький... (*Щасли-*

ва посмішка). І Вальтег до сметті... (Робиться неспо-
кійним, ломить руки, злякано).

Го ф м а н (тягне його за руку). Вийдемо, Бенермене.

Бенермен (болісно скривився). А собачка вкуси-
ла... Собачка отгугу впустила... (Очі загорілися, він на-
хилляється, як би бачив собачку). А-а-а... Ти тут... Я-я...
За Вальтега... Він тебе когмив, він тобі... А-а-а...

Мекдугел. Чого ж ви стоїте? Виведіть його.

Бенермен (оглянувся, приложив палець до вуст).
Тс-с-с-с! Тихше.

Гофман бере його за плечі. Бенермен відскочив убік, знову прило-
жив палець до вуст.

Тс-с-с-с! Тихше...

Мекдугел і Гофман злякано дивляться на нього. А він нараз за-
лився дєвгим розкотистим реготом.

Картина друга

На задньому плані зала засідань міської ради профспілок. На сті-
нах менші й більші американські прапори. На сцені: Дорвуд, три
члени президії ради профспілок і страйковий комітет робітників
фабрики годинників.

Джордж. І нам не залишалось більше нічого, як
вийти. Ви ж знаєте, як він говорить: «Я скінчив, дя-
кую...» І ми вийшли.

Дорвуд. По правді, ви з чим прийшли, з тим
пішли.

Джордж. Чого ж? Ми добилися того, що він го-
товий почати з нами переговори в справі спілки на
фабриці.

Джон. Які тут можуть бути переговори!

Гаррі. Чому йому зараз не погодитися?

1-а робітниця. Чому він мовчить про Геррісона?

Дорвуд. Не знаю, друзі, не знаю чому. Знаю тіль-
ки одне: Мекдугел заявив, що як ви повернете до праці
вже з завтрішнього дня, він готовий визнати спілку.

Джон. А як не визнає?

Дорвуд. Ми будемо добиватися.

1-й член ради. Він обіцяв.

2-й член ради. Тоді ви вийдете знову на страйк.

3-й член ради. Тоді ми викличем вас на страйк.

Дорвуд. І будемо допомагати вам у всьому.

1-а робітниця. Чому він мовчить про Геррісона?

Дорвуд. Він присягається, що нічого не знає.

1-й член ради. Він дав слово джентльмена.

Джон. Він бреше.

Дорвуд. Не знаю.

Джордж. Ми знаємо.

Гаррі. Що ж ми повинні далі робити? Яка ваша думка?

Дорвуд. Ми не бачимо іншого виходу, як...

Джон. ...погодитися з Мекдугелом?

Дорвуд. Як поки що погодитися з Мекдугелом.

Джордж. Цього не буде.

Дорвуд. Іншого виходу немає. Коли ви повернете до праці, ми будемо мати змогу добитися задоволення ваших вимог.

1-й член ради. Інакше він не захоче навіть говорити з нами.

2-й член ради. Він так і сказав.

3-й член ради. Це було його останнє слово.

1-а робітниця. Якщо це була б тільки справа спілки, ми, можливо, повернули б. Не додержав би слова Мекдугел, вийшли б знову на страйк. Але як же повертати нам, коли на фабриці чатує на нас смерть і ми не знаємо, де вона.

2-а робітниця. Чому він не скаже, що винайшов доктор Геррісон?

Гаррі. І куди поділи Геррісона?

Дорвуд. Щодо доктора Геррісона, то я не знаю, чи це серйозна вимога...

Страйк. комітет (разом). Як? Несерйозна?

Дорвуд. У нас немає певних доказів.

Джон. Я чув.

Дорвуд. Можливо, але Мекдугел має сильний аргумент. Він каже, в недузї від років зацікавлена держава. Вона й висилала декілька разів на фабрику своїх найкращих спеців, що, як знаєте, не найшли нічого.

Джон. Хто зна, чи не найшла. Держава ж — це теж Мекдугел.

1-а робітниця. Ми не повернемо до праці, доки нам не виявлять причину недуги.

Джордж. Ми не прийшли торгуватися з вами, як з Мекдугелом. Скажіть своє останнє слово,

Дорвуд. Ми не бачимо іншого виходу, як повернути вам до праці під умовою, що Мекдугел погодиться на спілку.

1-й член ради. Іншого виходу не бачимо.

Джордж. Ми не повернемо.

Гаррі. Ви можете примусити Мекдугела.

Дорвуд. Друзі! Треба бути тактичними. З Мекдугелом слід поводитись обережно. Перед хвилиною хтось із вас дуже доцільно заявив: Мекдугел — це частина держави. Ви розумієте.

Джон. Що ж буде, як ми повернемо до праці, а він нас обдурить?

Дорвуд. Тоді страйк.

1-й член ради. Ясно, тоді ми інакше заговоримо. В нас буде в руках аргумент.

3-й член ради. Ми викличемо на допомогу робітництво цілого міста.

Джон. Викличте зараз.

Дорвуд. Немає причини.

1-а робітниця. А наше життя? Не лиш заробіток, але життя.

Дорвуд. Ми робимо все, що можемо.

Джон. Ви боїтеся Мекдугела.

2-а робітниця. Ви не хочете зрозуміти нас. Ви не відчуваєте нашого болю.

Дорвуд. Друзі! Ми ж не відмовляємось. Ми кажемо: допоможемо вам, тільки слід робити все розважно.

Джордж. Що значить розважно?

Дорвуд. Планово, тактично.

Джон. І повертати завтра до праці?

Дорвуд. Це єдиний вихід.

1-а робітниця. І хай нас далі десяткує таємна недуга!

Дорвуд. Ми тут ні при чому.

Джон. Товариші! Голова президії профспілок торгується з нами так, як би він був співником фабрики.

Дорвуд. Я не дозволю так говорити!

1-й член ради. Що за мова!

2-й член ради. Ви ображаєте все робітництво!

3-й член ради. Заберіть свої слова!

Джон. Ми почнемо боротьбу самі. І ми знаємо, коли ми гинутимемо з голоду, ви не допоможете нам так, як і Мекдугел.

Дорвуд. Я з вами більше не говорю.
Джон. Це найкраще. Надіятися на вас немає чого.
(Іде до дверей. З порога). Товариші!

За сценою гомін юрби.

Товариші! Президія ради не хоче допомагати нам.

Крик юрби.

Дорвуд (кидається до Джона, за ним інші члени).
Це брехня!

1-й, 2-й і 3-й члени ради. Він збожеволів! Це брехня! Брехня!

Джон. Вони відсилають нас назад до праці.

Крик юрби ближчий.

Дорвуд. Що ви нарobili! Я покличу поліцію.

Джордж. Ви повинні були давно зробити це.

Крик близький.

Дорвуд. Вийдіть відсіля. Я не дозволю...

Гурт робітників і робітниць зривається.

— Ми хочемо почути самі!

— І вони проти нас!

— Ми чекали, ми надіялись!

— Хай скажуть ще нам!

Дорвуд (здержує гурт руками). Друзі! Ви забуваєтеся. Ви помиляєтеся.

Гурт. Ми хочемо жити!

— Ми рятуємо життя!

— У нас жінки, у нас діти!

Дорвуд. Вийдіть, і вам перекаже нашу думку ваш комітет.

Джон. Комітет нічого не скаже. Я вже сказав усе.

Дорвуд. Чого ж ви хочете? Ми стаємо в вашій обороні.

Джордж. Неправда.

1-й член ради. Ми обіцяємо, що Мекдугел погодиться на спілку, якщо ви завтра повернете до праці.

Гурт. Ми не повернемо!

— Де подівся Геррісон?

— Чому перед нами ховають його?

Дорвуд. Мекдугел присягається, що він нічого не знає.

Джон. Він бреше!

Дорвуд. Він сказав, що доктор Геррісон виїхав.

Джон. Чому так раптово?

Гурт. Чому так раптово?

— Куди він виїхав?

— Чого він виїхав?

Дорвуд. Це не моє діло.

Гурт. Геррісона купив Мекдугел!

— Або його забили враз з таємницею!

— Щоб нас далі душити!

Джон. Мекдугел згоден на все. Він купив Геррісона, він приєднав на свій бік голову профспілок.

Дорвуд (*кидається*). Візьміть свої слова назад!

Джон. Не візьму, доведіть, що ні!

1-й, 2-й і 3-й члени ради. Це образа для нас усіх.

Дорвуд. Я старий соціаліст!

Джон. Може, тому, що соціаліст.

Дорвуд. Я вас заставлю забрати назад ті слова!

Джон. Доведіть, що вони неправдиві!

Гурт. Доведіть, що вони неправдиві!

— Чого ви стягаєтесь із нами?

— Чого ви боїтеся Мекдугела?

Дорвуд. Ми не можемо нічого зробити, доки не підете до праці!

Джордж. Ви можете примусити Мекдугела!

Дорвуд. Ми не можемо, він сильніший.

Джордж. Він один — нас багато.

Дорвуд. За ним влада!

Джон. За нами правда!

Дорвуд. Правда проти багнетів тільки кров.

Гурт. Ми не боїмося.

— Нам усе одно!

— Ми постоїмо!

Джордж. Викличте генеральний страйк в цілому місті, і він піддасться.

Дорвуд. Це неможливо.

1-й член ради. Це надто мала причина.

Джон. Це життя нас усіх.

Гурт. Життя нас усіх.

Джордж. Тоді Мекдугел поступиться.

Дорвуд. Я кажу за себе: це неможливо.

Джон. Чи всі члени президії так кажуть?

Дорвуд (до членів). Чи з цього приводу можна викликати генеральний страйк?

1-й, 2-й і 3-й члени ради. Ні, ні, ні.

Джон. Тепер ясно. Мекдугелові агенти.

Гурт. Наволоч!

— Запроданці!

— Потрусіть свої кишені!

Джон. Ми видержимо самі, померемо або переможемо.

Гурт (кидається на членів ради з кулаками, хто схватив стільця). Розчавити їх, як щенят.

— Ми підемо без них!

— Будемо боротися без вас!

— Зрадники!

— Бий їх! Бий!

Члени ради відступають під задню стіну, гурт із криком за ними. Геррісон входить, глянув, зупинився.

З гурту (оглянувся хтось). Тихше! Тихше!

— Пропустіть!

— Доктор Геррісон! Доктор Геррісон!

Гурт (перестає кричати, оглядається, опускає руки. Члени ради з Дорвудом використовують цю хвилю й висуваються задніми дверима. В гурті півголосом). Доктор Геррісон. Він самий?

Геррісон (мовчки йде до підмостка, гурт дає дорогу йому. Вдивився в гурт, потім серед тиші змучено). Перед вами людина, що на протязі доби була негідником і злочинцем.

В гурті (півголосом). Це він про себе. Слухайте! Слухайте!

Геррісон. Але це був час страшної боротьби й нелюдського страждання. Ви можете потоптати мене ногами — мені байдуже. Я заслужив — і немає в мене більше нічого.

Джордж. Докторе! Ми цілий день шукаємо за вами. Ми...

Геррісон. Я й прийшов для того, щоб сказати вам мое слово. Є в ньому біль і радість, смерть і життя. А коли людина засуджена на смерть, коли перед нею вічна чорна ніч, то вона дуже добра. Вона скаже все...

Джон. Докторе Геррісоне! Правда, ви викрили таємницю нашої недуги?

Геррісон. Правда.

Гурт (*здивовано і злякано*). Правда! Він сказав «правда».

Геррісон. Я викрив найлютішого ворога, що косив вас на протязі довгих років. Але цей ворог має грізного опікуна в особі містера Мекдугела.

Гурт. Ми так і думали!

— Скажіть ясніше!

— Як це розуміти?

— Тихше! Докторе, кажіть далі!

Геррісон (*витагає годинника*). В кожному годиннику, що ви розмальовували його, є частина життя тих, що вже померли. В кожному числі години ховається найлютіший ваш ворог. Це — радій...

Гурт (*злякано*). Радій?

— Радій?

— Радій?

Геррісон (*голосніше*). Радій. Слушайте. На протязі довгих років ви працювали й не знали, що за вашими плечима кожної хвилини, кожної години стоїть смерть. Це стосується особливо до тих, що працювали в рисунковому відділі, й там, де виготовляли фарбу. Я, може, не повинен вам цього говорити, але тоді я пішов би з Мекдугелом, а це значить — смерть вас усіх.

Джордж. Говоріть, докторе, ми хочемо знати!

Джон. Нам уже все одно!

Геррісон. Фарба, що ви її вживали, малюючи блискучі числа годин на циферблатах, була складена з розчину арабської губи й малої кількості радію, або так званого мезоторія, що й робило фарбу вночі блискучою. Як я опісля довідався, всі ви під час малювання брали щіточки з верблюжого волосу в уста, щоб загостривати їхні кінці й краще рисувати. Правда це чи ні?

Згурту (*глухо*). Правда.

1-а робітниця (*зворушена*). Ми... ми... мусили так робити. Нам платили від числа нарисованих годинників, і всі ми намагалися нарисувати якнайбільше.

Джон. Незагостреною щіточкою ми не могли хутко працювати.

2-а робітниця. Нас так учили.

Геррісон. Я знаю. Все це я знаю. (*Тре лоба*). Чому померло 27 робітниць і 6 робітників? Тому, що всі вони, коли дотикали щіточкою вуст, впускали в свій

організм певну долю радію. І ця отрута повільно, на протязі цілих років, нагромаджувалася в їхніх клітинах, починала атакувати їх кості та органи, доки організм не піддавався. Після цього надходить смерть...

Гурт похилив голови, стоїть, як викований з каменю. Гнітюча тиша.

Джон *(по хвилі)*. Докторе, чому ви це аж сьогодні кажете нам? Чому аж сьогодні, коли в кожному з нас є вже, напевне, отрута?

Геррісон. До вчора ні я, ані хто інший про це не знав. Два з половиною роки я сушив свою голову над цим. Я студював теж фарбу, але в ній не було нічого підозрілого. Радій впорскують в тіла недужих, лікуючи подагру, запалення сугавів, різні недуги костей і деякі форми анемії. Хто міг думати, що ця дієва субстанція в більшій кількості є страшна отрута!...

У гурті робітниць *(розначливо)*. — Докторе. І немає вже нікому рятунку?

— Докторе! Чи всі ми отруєні?

Геррісон. Я скажу все. Скажу все, бо ніхто інший не скаже вам цього. Слухайте до кінця. Коли померла робітниця Амелія, я легко, без найменшої операції, відняв її шоківу кість і забрав до лабораторії. І тільки вчора ввечері, коли я випадково ввійшов у темну кімнату, побачив, що кість Амелії світить. Вона видавала стільки частин радію, що я виразно бачив її на столі. Це був простий випадок, але він врятує нові сотні від передчасної смерті.

Гурт *(подається вперед в розпачі)*. А ми? Що з нами? Чи в нас теж отрута?

Геррісон. Ваше горе велике, але я рівний з вами. Моя дружина теж отруєна, і я безсилий, щоб врятувати її...

Гурт. Неллі, Неллі отруєна!

— Вона працювала з нами...

— Коли Неллі, то й ми...

Геррісон. Робітники й робітниці! Мене, напевне, ще сьогодні проголосять божевільним, і я ніколи вже не зможу бути з вами. Я більше непотрібний вам, але хочу відійти від вас чистим. Так знайте: Мекдугел, коли я виявив йому свій винахід, давав мені вчора 150 тисяч доларів, щоб я мовчав.

Гурт. Негідник! Мерзотник!

— Вбити тварюку!

Геррісон. У нього є замовлення на півмільйона годинників для армії. І він знав, що коли ви перестанете загострювати щіточки устами, ви повільніше будете рисувати. А йому спішно.

Джордж. З-з-звірюка!!!

Джон. Вбійник!

Геррісон. Сьогодні він дав мені вже 250 тисяч. Але коли я глянув на зруйноване мертве тіло молоденького Вальтера Бенермена, коли я глянув на свою дружину, що корчилася в болях, я вирвався й пішов шукати вас. І ось я кажу вам, а ви...

Гурт. Що ми? Що можемо зробити? Докторе! Чи в нас теж отрута?

Джон (*спокійно, сильно*). Товариші! це надто тяжка хвиля, але, коли ми живемо, ми мусимо пережити її.

В гурті. Доки живемо.

Джон. Плач нам не допоможе. Замкнутись у собі і здушити біль — це все одно, що поповнити самовбивство. Ми мерці, але ще живі мерці. В нас ще не у всіх загнили зуби, ми ще зможемо кусати. В нас ще не у всіх спорохнявіли кісті, наші руки ще здорові. Доки в нас сила — будемо боротися. Боротися до останнього віддиху, боротися до смерті.

Гурт (*люто*). Смерть Мекдугелові!

— Смерть за смерть!

— Розтрощимо фабрику. Спалимо все!

Джордж (*вискочив на підмосток*). Товариші! Товариші! (*Гурт втихає*). Смерть Мекдугела не поверне життя тим, що вмерли, і не вилікує тих, що вже отруєні. Ми будемо боротися, ми повинні боротися з ним за себе, доки живемо, і за тих, що прийдуть за нами.

Джон. Мекдугел проти нас — ми переможемо його. Зрадницька рада профспілок проти нас — ми без неї покличемо робітництво міста на допомогу. Ми поведемо боротьбу проти зрадників у профспілці. Ми будемо боротися за червону профспілку!

Джордж. Нас почують тисячі!

Джон. Хай почує Америка своїх замучених дітей. Всі на фабрику! Всі до Мекдугела!

Гурт. До Мекдугела! До вбійника!

— Всі за одного, один за всіх!

— За тих, що вмерли, і за тих, що живуть!

— На фабрику! На фабрику! *(Вибігають всі, їхні крики чути ще за сценою).*

Геррісон *(підняв голову. По хвили).* Вони всі по-мрутуть, але вони переможуть.

Бенермен *(входить).* Нікого вже немає. Дивно...

Геррісон. Людина, що загубилася в морі горя.

Бенермен *(заглядив його).* Містеге. Будь ласка, містеге. Як це так? я пгийшов їх позвати, а вони пішли геть. Так негагно...

Геррісон *(тре лоба).* А світ такий широкий, такий багатий... Тепер розумію, чому боротьба не може бути без крові...

Бенермен *(присідає, як би визбирував щось на землі).* Я не можу... Не можу... Не бачу... Як я позбигаю його кісточки... Так багато їх і такі дгібні, дгібні... *(Внав).* Вальтеге... Вальтеге!

Геррісон *(підходить до нього).* Встаньте, Бенермене, встаньте... *(Підводить його).* Ви не пізнаєте мене? Я доктор Геррісон...

Бенермен *(дивиться, потім тре лоба).* Доктог Герісон. Так, так... *(Задихається).* Доктоге. А... я... як мій Вальтег?... *(Знов схватився за голову).* Ну, ну, що це я... Що я... Доктоге! Чому я хвилями нічого не тямлю? Чому я не тямлю? А я вже такий стагий, такий дуже стагий... Мені час відпочити й ніколи... Я вже давно спав... Ходжу, і сплю, і спати хочу, спати не хочу і мучать сни... А я вже такий стагий, такий безсилий...

Геррісон *(пригортає його, звернений обличчям до глядачів. На обличчі біль. Він підняв голову, заплющив очі).* І я безсилий, цілком безсилий... *(Гладить голову Бенермена).* Це все, що я можу дати тобі від себе, людино. Лише біль, жаль і безпорадність...

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Фасад фабрики на задньому плані. Під фабрикою троє полісменів з рушницями в руках. Від фабрики до переднього плану в цілу ширинь сцени — сходи. На передньому плані гурт робітників і робітниць. У деякого перев'язані голови, руки, а то й так видно сліди від побиття.

Д ж о з е ф (*читає метелика, його обступили, слухають*) «...Президія міської ради профспілок — це зрадники робітничих інтересів, це агенти фабрикантів, це вірні собаки реакціонера Гріна...»

Дехто з гурту. Грін — найлютіша собака!

— Котрий це Грін?

— Грін, президент Американської Федерації Праці.

— Ставленик буржуазії!

— Читай далі, Джозефе!

Д ж о з е ф (*читає*). «Президія ради профспілок відмовилась нам допомагати. Вона відсилала нас назад до праці. Ми не послухали, бо довше не можемо терпіти. Експлуатація на фабриці Мекдугела набрала неймовірніших форм. Мекдугел свідомо задумав отруювати нас радієм, щоб на наших стражданнях і смерті ще більше розбагатіти...»

Г у р т. Це так! Це правда!

— Хай знають всі!

— Тільки чи зрозуміють нас?

— Чи почують нас?

Д ж о з е ф (*читає*) «...Товариші. Ми залишилися самі, і нас роздавлять, якщо ви не прийдете до нас із допомогою. Ми переконані, що ви не такі, як президія

ради профспілок. Подайте нам свою руку. Покиньте працю сьогодні в усіх фабриках на доказ солідарності з нами. Коли фабрики цілого міста перестануть працювати — Мекдугел поступиться...»

Гурт. Його примусять інші фабриканти!

— Він не матиме іншого виходу!

— Як лиш робітники зрозуміють нас!

Джозеф (*читає*). «...Ми чекаємо на вашу відповідь до десятої години ранку. Чекаємо і надіємось. Геть профспілкових зрадників! Хай живе Червоний Профінтерн! Страйковий Комітет фабрики Мекдугела».

Гурт. І надіємся!

— Але вони не покинуть працю!

Дехто. Покинуть, та не всі!

— Чи метелики поширено на всіх фабриках?

Джозеф. Метелики на всіх фабриках. Декілька тисяч розкидали діти навіть по вулицях, хоч поліція й забороняла.

1-а робітниця. Це наша остання надія. Якщо вони не допоможуть нам, ми пропали.

2-а робітниця. Силою ми не зробимо нічого. В цьому переконалися ми вчора.

Джозеф. Це так. Наші сили надто малі. Але те, що вчора поліція побила нас — тільки обурило робітництво.

Згурту. Не вірю я. Кожний живе для себе.

Джозеф. Це ще побачимо. О 10-й годині вони повинні дати відповідь. Зараз ще почуємо, що сказав Мекдугел. Як лиш він думає...

Гурт. Ідуть!.. Ідуть!

— Наші повертаються. (*Рух гурту вперед*).

З фабрики виходять: Джордж, Джон, Гаррі і сходять до своїх.

Джордж. Товариші!

Гурт. Що він сказав? Що він сказав?

— Чи далі відмовляється?

Джордж. Товариші! Мекдугел пропонує ось що: в справі профспілки на фабриці він бажає говорити не з нами, а з президією ради профспілок...

Гурт. Свій з своїми!

— Чому ж не з нами?

— Хто ж тоді ми?

Джордж. Він так сказав. Він ніби не має нічого проти спілки, але бажає обміркувати справу докладніше. І лиш тоді почне переговори, як ми повернемо до праці.

Гурт. Ми не повернемо!

— Ми тут з голоду помremo, а не повернемо.

— Хай нас б'ють, хай нас катують!

2-а робітниця. І навіщо все це? У кожного з нас смерть, а ми...

Джон. А може, не в кожного? Навіть засуджений на смерть до останньої хвили думает про життя...

Гурт робітників. Ми будемо жити!

— Ми ціною смерті купимо життя!

Джордж. Мекдугел уступить, Мекдугел не вдержиться, як лиш робітники всіх фабрик покинуть працю.

Гурт. Чи покинуть?

— Чи послухають нас?

Джон. Вони наші брати, вони зрозуміють нас.

Гурт. Що він сказав про недугу?

— Що він сказав про Геррісона?

Джордж. Він каже, що Геррісон божевільний. Він просто висміяв нас.

Гурт робітниць. Що йому наша смерть!

— А нас роз'їдає отрута!

2-а робітниця. Отрута! Отрута! Я почуваю, як вона плазує по моїх жилах. Я почуваю, як вона точить мої кості. Ось тут. Тут. І всі ви, всі ви — лиш безформна купа м'яса. Всі! Всі! *(Падає в риданнях)*.

Гурт. Бесі! Бесі! Заспокойся.

— Що тобі, те й нам.

— Всі ми рівні, всі нещасливі. *(Біля неї заходяться)*.

— Бесі! Не вбивай хоч ти нас!

3-за фабрики виходить гурт хорих робітниць і робітників у шпитальних халатах. Вони виснажені, з перев'язаними щокми, деякі не в силі вже підняти рук.

Джон. Що це? Що це? Ось наші з лікарні.

Джордж. Чого ви прийшли?

Гурт. Чого ви прийшли?

Гурт хорих. Щоб бути з вами!

— Допомогти нам!

— Померти в боротьбі!

Джордж. Вам не треба було виходити.

Гурт хорих. Ми вийшли силою.

— Хай бачать всі!

— Хай подивиться Мекдугел!

— Залишилися лиш ті, що більше ніколи не встануть.

1-а робітниця. Чи світ існує, як існував? Що це?

Джон. І це життя! Це життя! Спаршвіла, отруєна золота Америко, ти бачиш?

Гурт хорих. Я не можу стояти.

— В мене руки не згинаються!

— Мої щелепи розсуваються!

Гурт робітниць. Не кажіть, не кажіть!

Гурт робітників. Потерпіть хоч тут!

З лівого боку виходить гурт безробітних.

Джордж. Що це?

Джон. Куди ви, товариші?

Гурт безробітних. Нам сказали, що тут можна дістати роботу.

Джон. Ми вийшли на страйк. Хіба ви підете проти нас?

Гурт безробітних. Ми голодні!

Гурт. Ми замучені!

— Ми отруєні!

— Ми живі мерці!

Гурт хорих. Ви погляньте на нас!

— Таке чекає й вас!

— Не йдіть проти нас!

Гурт безробітних. Ми нічого не знали.

— Нам ніхто не сказав.

— В нас дома голодні діти.

Джон. Ми теж голодні. Другий день ми нічого не їмо.

Гурт безробітних. Ми місяцями без праці.

Джордж. Але ви здорові,— а нас на фабриці отруєно, на фабриці нам платять найнижчу плату.

Гурт хорих. Ви погляньте на нас!

— Таке чекає й вас.

— Не йдіть проти нас!

Гурт безробітних. Але що нам робити?

— Що нам їсти?

Джордж. Почекайте, поки закінчиться страйк. Аж виборемо спілку.

Гурт безробітних. Але що нам їсти?

Гурт робітників і робітниць. І ми кажемо: що нам їсти?

Джон. Найбагатіша країна світу, Америко! Що нам їсти?

Всі (*голосно*). Що нам їсти?

— Як нам жити?

Гаррі. Америко! Чи ти чуєш? Ми всі на продаж! Купуйте! Купуйте! Хто дасть більше!

Джон. Бо ми хочемо їсти.

Всі. Бо ми люди!

— Ми хочемо жити!

— Ми хочемо жити!

Сержант (*виходить з фабрики*). Гей ви! Замовчіть! Кричати заборонено.

Джордж. Ми не до вас. Ми до Америки, що породила нас!

Гурт. На злидні!

— На поневіряння!

— На голод!

— На продаж!

— На смерть!

Сержант. Я попереджаю. Це заколочує публічний спокій. Я вжию проти вас сили.

Джон. «Публічний спокій». Чи й учора ваші солдати били нас ради публічного спокою?

Сержант. Я попереджаю. На все є закон.

Гурт хорих. Кожний ваш закон проти нас.

— Ви погляньте на нас!

— Це ваш закон!

— Ми мерці, що ще дихають.

Сержант. Я лиш виконую свій обов'язок... (*Відходить*).

Джозеф. А. Мекдугел мовчить. Не кличе нікого.

Джордж. Він ще покличе. Його мозок палить замовлення на півмільйона годинників. Він уступить, бо потребує нас.

2-а робітниця. Що він нам дасть?

Джордж. Він мусить погодитися на спілку.

2-а робітниця. Він не боїться нас. Він видержить, ми ні.

Дехто з гурту. Він нас примусить голодом.
— Ми самі, за ним влада.

Джон. Життя — це боротьба. Щоб жити — треба перемогти. Хтось мусить перемогти: він або ми.

Гурт хорих. Ви ще не такі, як ми — боріться!
— Ми допоможемо, доки дихаємо — боріться!
— Перед вами ще роки життя — боріться!

З фабрики виходить одягнений Мекдугел і дивиться на гурт.

Джон. Вийшов Мекдугел. Дивіться!

Гурт. Мекдугел! Мекдугел! Мекдугел!

— Жорстокий пан життя і смерті!

— Він не заколюче публічного спокою!

Джордж (по сходах підступає ближче до нього). Ми чекаємо на ваше слово. Ми хочемо почути, що ви скажете.

Мекдугел. Я вже сказав.

Джордж. І це кінець?

Мекдугел. Кінець. Будемо балакати, як повернете до праці.

Джордж (повертається до гурту). Він каже, як повернемо до праці.

Гурт. Ми не повернемо!

— Хай задовольнить наші вимоги!

— Інакше фабрика не піде!

Мекдугел (голосно). Не забувайте, що це Америка...

Джон. Де безкарно вбивають робітників.

Гаррі. Де робітники лиш худоба.

2-а робітниця. Де отруюють робітників, щоб багатіти. «Америка». Пекло, ось що.

Мекдугел. Коли не повернете до праці, я пушу фабрику без вас.

Гурт. По наших трупах!

— Бо ми не допустимо!

— Ми життя лишили в ній!

Мекдугел. Хто тут з нових робітників? Озовіться.

Гурт безробітних. Ми.

Мекдугел. Ви можете йти до праці. Двадцять доларів на тиждень.

Гурт страйкарів. Не йдїть! Не слухайте! Він бреше!

Мекдугел (*люто*). Хто це сказав?

Гурт страйкарів. Всі!

Мекдугел. Я дам за це роцот.

Гурт страйкарів. Усім.

Мекдугел. Нові робітники! В мене праця легка, плата висока. Заходьте. На фабриці чисто, вам буде добре, робота постійна. Заходьте.

Гурт страйкарів. Хіба ви підете проти нас?

Гурт хорих. Ви погляньте на нас!

— Таке чекає й вас!

— Не йдїть проти нас!

Мекдугел. Нові робітники, заходьте! Двадцять п'ять доларів на тиждень.

Гурт хорих. І смерть!

Мекдугел. Нові робітники! Йдете?

Гурт безробітних. Ні!

Мекдугел. Ви сказали «ні»?

Гурт безробітних. Ні!

Мекдугел. Ви подохнете з голоду з ними всіма.

Гурт безробітних. Але ми не підемо проти братів.

— Нас менше, як їх.

Мекдугел. Прокляття!

Гурт страйкарів. Чуєш, Мекдугеле? Чуєш, Мекдугеле?

— Так буде кожного дня!

Мекдугел. Ви ще прийдете до мене, а не я до вас. (*Заходить у фабрику*).

Джордж. Він переконався вже, що ми не поступимось. Хай чекає. Кожна година — це збитки йому.

З лівого боку чути далекий гудок фабрики, потім дужчий, що до нього долучається більше голосних гудків.

Гурт (*здригнувся*). Що це? Що це? Що за знак?

Джордж (*радісно*). Товариші! Десята година. Це робітники покидають працю.

Гурт (*кидається вліво, радісно*). Ми не самі! Ми не самі!

— За нами тисячі робітників!

— За нами перемога!

Голосні гудки з правого боку, гурт кидається вправо.

Гурт (*на правому боці*). Це металісти! Залізничники!

- Тисячі! Тисячі! Тисячі!
- Вони зрозуміли нас! Вони з нами!
- Дрижи, тепер, Мекдугеле! Чуєш ти?

Голосні гудки озиваються теж посередині, за фабрикою і з усіх трьох боків сповняють цілу сцену своїм ревом.

Гурт (*повертається обличчям до фабрики. Дика радість*).— І там! І там! Це текстильники!

- Товариші! Друзі! Брати!
- Загальний страйк! Загальний страйк! (*Кидються до фабрики*).
- Мекдугеле! Чуєш?
- Ми не самі! За нами тисячі!
- Мекдугеле! Ти програв!

Гудки повільно вщухають.

Сержант. Відступіть! Це вже власність фабрики. (*Свище в свисток, з'являється більше полісменів*).

Гурт. Хай вийде тепер Мекдугел!

- Хай скаже тепер, чи не уступить.
- До Мекдугела! До Мекдугела!

Сержант. Бий їх!

Поліція кидається на гурт, починається боротьба.

Гурт (*в боротьбі*). Ми не боїмося. Ми вже не самі.

- Ви нас не задавите! Нас тисячі!
- Собаки! Не бийте! Не бийте!
- Тут хорі! О-о-о-ай!

Поліція відсуває гурт, він подається назад, багато падає на сіднях, хорі в першу чергу. Галас, стогін, плач.

Гофман (*виходить з фабрики, кричить*). Містер Мекдугел бажає, щоб до нього з'явилися ваші делегати. Джозеф. Тихше! Він щось кричить. (*Настає тиша*).

Гофман. Містер Мекдугел бажає, щоб до нього з'явилися ваші делегати.

З гурту. Джордж!

- Джон!
- Гаррі!

Всі три направляються до фабрики.

Гурт. Держіться міцно, не поступайтеся ні в чому!

— Знайте, що помremo, а не уступимо!

— Лиш на наших трупах переможе Мек-дугел.

Джордж, Джон, Гаррі (разом). Ми — це ви. Не поступимось! (Ідуть на фабрику).

1-а робітниця. Це він злякався. Він злякався. Він хоче погодитись.

Джозеф. Доки ми були самі, він сміявся.

3-я робітниця. І що нам перемога, коли над нами смерть...

Джозеф. Перемога завше купувалася ціною смерті. Товаришки! Всі ми помremo, але доки помremo — ми переможемо. Хіба це не радість?

За сценою далекий шум юрби.

Ви чуєте? Чуєте? Це ж тисячі наших товаришів вийшли на вулиці, щоб підтримати нас. Хіба це не радість?

Гурт. Вони йдуть сюди.

— Їх не пропустить поліція!

— Бо вони за нами!

— За наше життя!

Галас переходить в бойову пісню.

Джозеф (радісно). Хіба можна думати тепер про смерть, коли життя забило всіма джерелами. Товариші! Для всесвіту наша боротьба це лиш дрібна краплина, але з цих краплин творяться ріки — більші, як Міссісіпі, сильніші, як Ніагарський водоспад...

Пісня голосніша.

1-а робітниця. Що це співають вони?

Гурт (слухає по хвилі). Це «Червоний прапор»!

— Це гімн покритих!

— Це пісня мас!

Гурт в радісному захопленні посувається в глиб сцени. Частина навіть виходить. Всі слухають пісню, що віддаляється. Входять Геррісон і Неллі.

Геррісон. Тепер вони переможуть.

Неллі. А їхнє життя?

Геррісон. Немає жодної сили, що могла б пови-

збирувати отрутний радій з їхніх організмів і відвернути смерть... Наука не винайшла ще нічого...

Неллі. Який жах!

Геррісон. Я буду обманювати їх, я даватиму звичайну воду, замість ліків, і вмовлятиму, що вона допомагає. Бо вони так люблять життя...

Неллі. І ми любимо, Вільяме...

Геррісон. Ні, Неллі. В них є те, чого немає в нас. Бо ми розгубилися. Ми блукаємо. Ми ні з ними, ні з Мекдугелом. Ми просто випадкові мандрівники. Ми жебраємо життя, вони ж здобувають...

Неллі. Що ж буде зо мною? Що буде з нами? Що буде з нашою дитиною, що ще має прийти?

Геррісон. Наша отрута гірша, як їх. Бо їх отруїв радій, нас — життя. Ти не плач, Неллі. Хоч би ми й не хотіли, то потягнемось у хвості життя аж до призначеної нам межі... Ходімо відсіль. Не заражуймо їх нашою отрутою...

Неллі пригортається до його, плаче. Виходять праворуч.

З фабрики виходять: Джордж, Джон, Гаррі.

Гурт. Ось наші! Наші!

— Що вони принесли?

— Поразку чи перемогу? *(Кидаються до фабрики).*

Джордж, Джон, Гаррі *(підіймають вгору кожний праву руку з папірцем. Радісно, разом).* Товариші! Ми перемогли!

Гурт *(радісно).* Перемогли!

— Перемогли!

— Ми перемогли! Ха-ха!

Дика радість.

Джордж. Мекдугел погодився майже на всі наші вимоги.

Гурт. На всі вимоги!

Гаррі. Отрута вже не буде роз'їдати нашого тіла!

Джон. Товариші! Ми перемогли жорстокого Мекдугела. Це перший етап нашої боротьби. Проти нас був Мекдугел і зрадницька рада профспілок. Але з нами і за нами — ви ж цього навіть не знали всі — з нами і за нами була комуністична партія Сполучених Держав.

Джордж. Це вона керувала нашою боротьбою, ми виконували її накази.

Гаррі. Хай живе комуністична партія!

Згурту. Хай живе! Слава! Хай живе!

Джордж. Вперше ми добилися того, що могли. Це вперше перемажено Мекдугела.

Дехто згурту. А життя?

Джон. Ми такі ж, як ви.

Дехто. Всім смерть!

— Всім смерті!

Геррісон (*стає посередині на підмостку біля фабрики*). Ні! Не смерті!

Гурт (*оглянувся*). Доктор Геррісон! Геррісон!

— Він тут! Він знову тут!

Кидаються вперед.

Дехто. Докторе! Докторе! Ми не хочемо вмирати!
Геррісон (*підіймає вгору руку*). Ви перемогли, я знаю...

Гурт. Тільки Мекдугела.

Геррісон. Ваша боротьба була боротьбою за життя.

Дехто. Але ми отруєні!

— Ми помremo!

Геррісон (*голосно*). Не по...мре...те!..

Гурт. Не по...мре...мо?

Геррісон. Не по...мре...те! Я винайшов ліки. Ви будете жити.

Гурт (*зворушений, до безміри радий*). Ми... ми будемо жити?

— Докторе! Скажіть ще раз!

— Ще раз!

Геррісон. Ви будете жити. Я винайшов ліки проти отрути.

Гурт усіх. Перемога над Мекдугелом!

Джон. Перемога над отрутою!

Гурт усіх. Перемога над отрутою!

— Ха-ха-ха-ха!..

Джордж. Товариші! Смерть смерті! Хай живе доктор Геррісон!

Гурт. Хай живе доктор Геррісон!

— Доктор! Доктор! Доктор!

Його вітають, радісно качають на руках, сміються.

Джон. А там, на вулицях, наші товариші! Ходімо мерщій!

Гурт. Ходімо до них!

— Ми перемогли!

Джордж. Всі на вулиці! Всі до наших! Пісня!

Гурт. Пісня перемоги!

— Пісня життя!

— Пісня надії!

Починають співати бадьорої, сильної пісні. На обличчях усіх радість. Деякі беруть на руки хорих, і з піснею всі виходять. Темніє. На екрані велика вулична демонстрація. Дужа масова пісня не втихає.

Кінець